

MARIAN NAGNAJEWICZ

WYRAŻENIA USPRAWIEDLIWIONE PRZEZ CYCERONA ZA POMOCĄ LEKSYKALNYCH I SKŁADNIOWYCH WARIANTÓW PARENTEZY *UT ITA DICAM*

Niniejsza praca należy do cyklu studiów¹ autora poświęconych puryzmowi Arpinaty, przejawiającemu się w użyciu różnorodnych środków zabezpieczających przy wprowadzaniu lub stosowaniu wyrazów i wyrażeń uważanych przez niego za śmiałe. Głównym celem badań, których wyniki mają prezentować te studia, jest sporządzenie postulowanego przez naukę² wykazu wyrażeń przez Cyncerona usprawiedliwionych. Gromadząc i analizując materiał leksykalny budzący jego purystyczne zastrzeżenia, autor ustala równocześnie zasób i zasięg użycia środków językowych będących wyrazem tych zastrzeżeń. Forma tych zastrzegalników — z braku lepszego kryterium — stała się podstawą repartycji wyrażeń usprawiedliwionych między poszczególne prace wspomnianego cyklu.

Poważną grupę formuł usprawiedliwiających u Cyncerona stanowią parentezy. Mają one postać zdań pojedynczych, pobocznych lub głównych, zdań złożonych oraz większych tworów syntaktycznych. Wtrącone zdania poboczne, które wraz z usprawiedliwianymi przez nie wyrażeniami, z wyjątkiem potraktowanej osobno³ parentezy *ut ita dicam*, są przedmiotem tego studium, mają postać zdań „celowych”⁴, porównawczych, warunkowych, przyczynowych, przyzwolonych i względnych. Pierwsze z wymienionych zdań uważa się tu za leksykalne, pozostałe za składniowe warianty parentezy *ut ita dicam*.

Materiałowo-analityczną partię pracy stanowią „artykuły”, których nagłówkami („hasłami”) są wyrazy i wyrażenia zabezpieczone przez Cyncerona parentezami w postaci wyżej wymienionych zdań pobocznych, zawartość zaś — przegląd użycia

¹ Do tego cyklu należą 4 ogłoszone przez autora studia: *Technika identyfikowania terminów greckich z ich odpowiednikami łacińskimi w pismach naukowych Cyncerona*. RH 19:1971 z. 3 s. 19-25; *O użyciu niektórych zastrzegalników u Cyncerona*. Tamże 21:1973 z. 3 s. 25-47; *Formuła „ut ita [sic] dicam” u Cyncerona*. Tamże 23:1975 z. 3 s. 5-57; *Formuła „qui appellatur” i jej warianty u Cyncerona*. Tamże 25:1977 z. 3 s. 83-103.

² Cf. L. Laurand. *Cicéron. Volume complémentaire*. Paris 1934 s. 479.

³ Zob. przypis 1.

⁴ Tą nieadekwatną nazwą posługują się za J. B. Hofmannem (*Lateinische Syntax und Stilistik*. Neu bearb. von A. Schantyr. München 1965 s. 642).

wyrażeń hasłowych u Arpinaty. Kolejność „hasel” wyznaczają poszczególne kategorie wchodzących tu w grę parentez.

Zacznijemy od wyrażeń zabezpieczonych wstawkami mającymi formę zdań „celowych”, czyli wariantami leksykalnymi frazy *ut ita dicam*.

1. PROSAPIA

Pierwszy przekaz rzeczownika *prosapia* znajdujemy u Plauta (Curc. 393). Jego użycie u Katona poświadcza Noniusz (67,30). Cynceron posłużył się nim raz jeden, i to z zastrzeżeniem, mianowicie w Tim. 39, dla oddania greckiego słowa *ἔκγονοι* (Plat. 40 E) w wypowiedzi: *ex his Saturnum, et Opem, deinceps Iovem atque Iunonem, reliquos, quos fratres inter se agnatosque usurpari videmus, et eorum, ut utamur vetere verbo, prosapiam*. Skrupuły Cyncerona budzi, jak na to wskazuje już sama parenteza usprawiedliwiająca, archaiczność omawianego słowa. W okresie klasycznym użył go jeszcze tylko Salustiusz (Iug. 85,10), znany już starożytnym z predylekcji do archaicznej leksyki⁵, wkładając je w usta Mariusza. Uczynił to, jak się zdaje, umyślnie, by podkreślić prostactwo jego używcy, bo wyraz ten miał zabarwienie wulgarne⁶. Kwintyliian wyklucza rzeczownik *prosapia* z prozy krasomówczej, gdyż uważa go za przestarzały (1,6,40) i przez to także za stylistycznie niesmaczny (8,3,26). Mimo przestróg Kwintyliana nie zrezygnowali z niego pisarze późniejsi⁷.

2. (NULLA PARS) CAELO MARI TERRA (PRAETERMISSA EST)

Cynceron użył tego wyrażenia w fin. 5,9 pisząc o badaniach perypatetyków w zakresie filozofii przyrody: *Natura sic ab iis investigata est, ut nulla pars caelo, mari, terra (ut poetice loquar) praetermissa est*. Na poetyckość drugiej części przytoczonej wypowiedzi, zasygnalizowaną a zarazem usprawiedliwioną za pomocą formuły nawiasowej, składają się różne czynniki. Przede wszystkim uderza w niej niecodzienna struktura składniowa: po słowach *nulla pars* zamiast oczekiwanej w prozie przydawki dopełniaczowej zjawia się okolicznik miejsca, co sprawia, że rzeczownik *pars* nabiera innego odcienia semantycznego. Gdy chodzi o samo wyrażenie nagłówkowe, zauważono⁸, że — jeśli abstrahować od utartego zwrotu *terra marique* — narzędnik rzeczownika bez przyimka w funkcji okolicznika miejsca jest u Cyncerona rzadki. Do tego dochodzi moment pewnej rozlewności epickiej, widoczny w wylczeniu elementów wszechświata (*caelum, mare, terra*). W prozie naukowej spodziewalibyśmy się raczej genetiwu jednego rzeczownika ogólnego, np. *mundi*. Mamy tu zatem do czynienia z figurą stylistyczną, zwaną w retoryce *distri-*

⁵ Quint. Inst. orat. 8,3,29.

⁶ J. Ph. Krebs, J. H. Schmalz. *Antibarbarus der lateinischen Sprache*, Basel 1905-1907 s. v. (gdzie też podano starszą literaturę dotyczącą tego słowa).

⁷ Tamże.

⁸ H. Holstein, ad I.

*butio*⁹. Ciceron posłużył się nią celem zaakcentowania pełni badań perypatetycznych na terenie filozofii przyrody. Ten trychotomiczny podział świata jest, jak się okazuje, tradycyjny¹⁰; stosują go chętnie właśnie poeci, cf. Afr. com. 9: mare caelum terram ruere ac tremere videres; Lucr. 6,678: cum tamen omnia cum caelo terraque marique; ib. 1,2-3: caeli [...] mare [...] terras.

3. MULIEROSITAS

Z afektów (*πάθη* — *perturbationes animi*), jeśli się nad nimi nie panuje, powstają według nauki stoików choroby duszy (*νοσήματα* — *morbi*), słabości (*ἄρροσθήματα* — *aegrotationes*) oraz chorobliwe urazy (*πρόσκοποι*¹¹ — *offensiones*)¹². Jedną z chorób czy też słabości duszy jest uganianie się za kobietami (*φιλογυνία*). Grecki rzeczownik *φιλογυνία* przetłumaczył Ciceron za pomocą utworzonego przez siebie derywatu¹³ *mulierositas* i użył go dwukrotnie w *Tuskulankach* pisząc: *similiterque ceteri morbi, ut gloriae cupiditas, ut mulierositas, ut ita appellem eam, quae Graece φιλογυνία dicitur, ceterique similiter morbi aegrotationesque nascuntur* (4,25); *aegrotationi autem talia quaedam subiecta sunt: avaritia, ambitio, mulierositas [...] et si qua similia* (4,26).

Derywat *mulierositas*, którego znaczenie Noniusz (142,19) określa słowami *cupiditas femineae voluptatis*, został utworzony za pomocą sufiksu *-tat* od przymiotnika *mulierosus*, poświadczonego już u poetów okresu archaicznego. Odosobniona parenteza *ut ita appellem eam, quae Graece [...] dicitur*, która powstała w wyniku kontaminacji znanego zwrotu usprawiedliwiającego *ut ita dicam* z szablonową otoczką identyfikacyjną *quae Graece [...] appellatur*, jest wyrazem zastrzeżeń purysty do utworzonego przez siebie neologizmu. Gdyby nie niechęć Cicerona do bezpośredniego umieszczania wyrazów greckich w tekście łacińskim nasza parenteza brzmiałaby: *ut ita appellem φιλογυνίαν*. Zwrot *ut ita dicam* był w jego oczach niewystarczający, bo nie tłumaczył użycia nowotworu.

Zastrzeżenia autora mogły mieć źródło w niezwykłości słowotwórczej omawianej formacji. Zachowane bowiem przekazy wskazują, że rzeczowniki na *-ositas* przez długi czas były w łacinie rzadkością. Dopiero u Arpinaty spotykamy — poza *mulierositas* — rzeczowniki: *curiositas* (Att. 2,12,2), *ebriositas* (Tusc. 4,27), *formositas* (off. 1,126), *morositas* (ib. 1,88), *vitositas* (Tusc. 4,29 n.). Obecność ich u Cicerona nie musi świadczyć o jego autorstwie, za którym opowiada się Schönwerth-Weyman¹⁴. W następnym stuleciu pojawia się pięć dalszych: *generositas*, *scrupulositas*

⁹ H. Lausberg. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München 1960 s. 404.

¹⁰ C. Bailey do Lukr. 1, 2, 3.

¹¹ SVF III 102, 40.

¹² Cf. Cic. Tusc. 4, 23.

¹³ Nonius 142,19; A. Ernout, A. Meillet. *Dictionnaire etymologique de la langue latine*. Paris 1959 s.v. mulier.

¹⁴ ALLG 5:1888 s.218.

(oba u Kolumeli), *fabulositas*, *nervositas* (oba u Pliniusza Starszego) i *operositas* (neologizm Kwintyliana). Nie bez wymowy jest fakt, że Kwintylian, bliski nastawieniem purystycznym Cyceronowi, usprawiedliwia swój nowotwór, pisze bowiem (inst. 8,3,5): *supervacua, ut sic dixerim, operositas*¹⁵. U Kolumeli i Pliniusza takiej ostrożności nie stwierdzamy. Neologizm Cycerona nie przyjął się w literaturze łaćnińskiej; w każdym razie u nikogo więcej nie jest potwierdzony.

4. FABRICARI

Nasz autor stosuje ten czasownik w dwojakim znaczeniu: 1. właściwym (węższym), już wcześniej poświadczonym, w odniesieniu do czynności rzemieślnika, artysty, zwłaszcza rzeźbiarza, i — słowotwórcy: de orat. 3,18 (*fastigium*), Rab. Post. 7 (*gladium*), div. 2,43 (*fulmen*), off. 1,147 (*signum*), ac. 2,17 (*verba*); 2. metaforycznym (szerszym) odnośnie do aktu bóstwa lub natury stwarzającej świat wraz ze zwierzętami i człowiekiem: ac. 2,30 *quanto quasi artificio natura fabricata esset animal omne, deinde hominem maxime*; ib. 2,86 *quanto artificio esset sensus nostros mentemque et totam constructionem hominis fabricata natura*; ib. 2,87 *etiamne hoc adfirmare potes, Luculle, esse aliquam vim, cum prudentia et consilio scilicet, quae finxerit vel, ut tuo verbo utar, quae fabricata sit hominem?* ib. 2,121 *negat* (sc. Strato) *opera deorum se uti ad fabricandum mundum*; Tusc. 1,47 *foramina illa, quae patent ad animum a corpore, callidissimo artificio natura fabricata est*; ib. 1,62; Tim. 17; nat. deor. 1,4 *quae talia sunt, ut ea ipsa di immortales ad usum hominum fabricati paene videantur*.

Metaforycznie użył czasownika *fabricari* najprawdopodobniej dopiero Cyceron; uczynił to na podstawie analogii, jakiej się dopatrzył między precyzyjną czynnością rzemieślnika-artysty i aktem twórczym bóstwa lub natury. Że nie odbyło się to bez oporów purystycznych, świadczy redakcja wypowiedzi w ac. 2,87 (*ut tuo verbo utar*) i w nat. deor. 1,4 (*paene videantur*). Parenteza *ut tuo verbo utar*, którą Hortenzjusz, jeden z uczestników dialogu, poprzedził *fabricata sit* użyte tak samo wcześniej (ac. 2,30) bez zastrzeżeń (jeśli nie liczyć *quasi artificio* w wystąpieniu Lukullusa), jest zręcznym zabiegiem usprawiedliwiającym, polegającym na przerzuceniu odpowiedzialności za użycie śmiałej metafory z jednego interlokutora, za którym kryje się sam autor, na drugiego. Zobaczymy, że Cycero stosuje podobne chwytaki także przy wprowadzaniu śmielszych wyrażań cudzego autorstwa (por. hasło 16). Co do użycia tego w nat. deor. 1,4 zastrzegalnika *paene* (wzmocnionego tym razem przez *videatur*) por. ib. 1,20 *mundum manu paene factum*¹⁶.

¹⁵ Cf. M. Nagnajewicz. Wyrażenie „*ut ita dicam*” i jego warianty u Kwintyliana. Eos 54:1964 s. 258.

¹⁶ Por. A. Goethe do nat. deor. 1, 4.

5. FAVOR

Pierwsze zapisy rzeczownika *favor* znajdujemy dopiero u Cyncerona, który użył go 4 razy: *Rosc. com. 29 Quam [...] spem et expectationem, quod studium et quem favorem secum in scaenam attulit Panurgus, quod Rosci fuit discipulus! Sest. 115 ei vero, qui pendet rebus levissimis, qui rumore et, ut ipsi loquuntur, favore populi tenetur et ducitur, plausum immortalitatem, sibilum mortem videri necesse est; leg. 2,11 quae sunt autem variae et ad tempus descriptae populis, favore magis quam re legum nomen tenent; epist. frg. 8,9 [Do Brutusa] eum amorem et eum, ut hoc verbo utar, favorem in consilium advocabo.*

Widzimy, że tylko 2 użycia tego wyrazu są usprawiedliwione, każde inaczej. Aby odpowiedzieć sensownie na pytanie, dlaczego taki właśnie jest rozkład usprawiedliwień (*ut ipsi loquuntur, ut hoc verbo utar*), zapoznajmy się z istniejącymi opiniami co do użycia słowa *favor* u naszego autora.

Kwintyliian, który zachował zacytowany wyżej fragment listu do Brutusa, w swoich wywodach na temat neologizmów (*inst. 8,3,34*) poprzedził ten fragment słowami: 'Favorem' et 'urbanum' Cicero nova credidit. Przypisując Cynceronowi tę kwalifikację rzeczownika *favor*, retor epoki cesarstwa oparł się na jego parentezie *ut hoc verbo utar* zabezpieczającej omawiany wyraz w przytoczonym fragmencie. Hofmann, uwzględniając powyższe słowa Kwintyliiana, pisze (*Thes.1.1. VI 383, 45*): „*favor [...] legitur inde a Cic., qui verbo utitur ut novo necdum usitato*”. O jaką nowość, słowotwórczą czy semantyczną, chodzi, nie mówi ani Kwintyliian, ani Hofmann. Ernout i Meillet w swoim słowniku etymologicznym¹⁷ poprzestają na informacji, że rzeczownik *favor* nie jest poświadczony przed Cyncerem i że ten ostatni używa go z zastrzeżeniami (*Sest. 115 i epist. frg. 8,9*). A przecież są, jak to widzieliśmy, u Cyncerona dwa użycia tego słowa bez żadnych zastrzeżeń! Zasadniczej sprawy dotknął *Leksykon* Forcelliniego (*s.v*), zwracając uwagę na to, że Arpinata użył tego słowa w dwu różnych znaczeniach i że jego usprawiedliwienia dotyczą tylko jednego z tych znaczeń. Niewyraźne jednak jest w tym słowniku powiązanie tych znaczeń z wypowiedziami Cyncerona. Rozstrzygający krok na drodze do rozwiązania rozpatrywanej tu kwestii uczynił K. Halm w komentarzu do *Sest. 115*, gdzie czytamy: „*ut ipsi loquuntur bezieht sich darauf, dass favor in der Bedeutung 'Beifall', in der es ursprünglich nur vom Beifall in Theater gebraucht war (daher oft mit plausus verbunden), erst in Ciceros Zeit im Aufnahme gekommen ist; s. Quint. 8,3,34*”. Za Halmem poszedł w objaśnianiu tego miejsca Koch-Eberhardt.

Tak więc odpowiedzi na pytanie, dlaczego Cynceron zajmuje różną postawę wobec użytego przez siebie rzeczownika *favor*, trzeba szukać niewątpliwie na gruncie semantycznym. Jest to zapewne wyraz dawny, który jako derywat poświadczonego już u Enniusza czasownika *favere*, znaczył pierwotnie: 'życzliwość, przychyłność, względy, łaska'. Użyty w jednym z tych znaczeń *leg. 2,11*, nie budził żadnych

¹⁷ Jw. *s.v. faveo*.

skrupułów Cyncerona. W tym sensie stosuje go także Salustiusz (np. Jug. 73,4) oraz pisarze późniejsi, m.in. Liwiusz (np. 2,7,3)¹⁸. Z czasem zaczęto metonimicznie oznaczać nim również zewnętrzne objawy przychylności w postaci oklasków i okrzyków. W ten sposób wytworzyło się znaczenie specjalne 'oklaski, aplauz publiczności w teatrze i na innych widowiskach'. Musiało być to znaczenie w latach siedemdziesiątych lub sześćdziesiątych¹⁹ utarte, skoro użyty w nim Rosc. com. 29 wyraz *favor* nie jest zabezpieczony przez naszego mówcę żadnym środkiem usprawiedliwiającym. Za czasów Cyncerona nastąpił dalszy etap ewolucji semantycznej omawianego słowa. W środowisku bowiem politycznym popularów rozszerzono metonimiczne znaczenie rzeczownika *favor* przez przeniesienie go i na przejawy żywiołowej aprobaty ze strony uczestników zgromadzeń ludowych. Skutkiem tego zaczęło się wytwarzać drugie ogólne znaczenie 'poklask, aplauz, uznanie w ogóle'²⁰. Na to, że w czasie wygłaszania mowy *Pro Sestio* (r. 56) było to jeszcze znaczenie środowiskowe, wskazuje wstawka *ut ipsi loquuntur* (gdzie *ipsi* odnosi się do stronnictwa popularów), która zabezpiecza użycie słowa jeszcze nie utarte w języku ogólnym. Tę samą funkcję pełni parenteza *ut hoc verbo utar* we fragmencie listu do Brutusa, niestety nie dającym się datować²¹. Cynceron pisząc w r. 59 do Attyka (2,21,3): *Qui antea solitus esset iactare se magnificentissime illo in loco summo cum amore populi, cunctis faventibus, [...] tum humilis [...] erat*, użył czasownika *favere* w sensie 'oklaskiwać' bez oporów purystycznych. Być może derywat *favor* nie nadązał w rozwoju semantycznym za czasownikiem, od którego został utworzony.

6. ELEMENTUM

Zagadkowy pod względem etymologicznym²² rzeczownik *elementum*, stosowany przez pisarzy łacińskich jako odpowiednik wyrazu greckiego *στοιχείον* w różnych jego znaczeniach, jest poświadczony dopiero u Lukrecjusza i Cyncerona, i to wyłącznie w liczbie mnogiej. *Elementa* znaczy właściwie 'litory (głoski)', na co wskazują niektóre wypowiedzi Lukrecjusza (np. 1,196; 823-829), gdzie czytamy, że atomy tak się mają do rzeczy, które powstały z ich połączeń, jak litery do słów i wierszy. Opierając się na tym porównaniu poeta używał omawianego wyrazu także przenośnie w sensie terminologicznym 'atom' (np. 2,393; 463)²³, czego u Cyncerona nie stwierdzamy.

Arpinata posługiwał się słowem *elementa* tylko przenośnie w znaczeniu, z jednym wyjątkiem, o którym będzie mowa niżej, nieterminologicznym 'nauka począt-

¹⁸ Thes. 1.1. VI 383,52n.

¹⁹ Co do różnicy poglądów na czas datowania tej mowy zob. K. Kumaniecki. *Literatura rzymska. Okres cynceroński*. Warszawa 1977 s. 215.

²⁰ Widzimy je wielokrotnie u pisarzy augustowskich i późniejszych (Thes. 1.1. III 386,45n).

²¹ Chr. Weysenhoff. *Ciceronis epistularum fragmenta*. Wrocław 1970 s. 46.

²² Ernout, Meillet, jw. s.v.

²³ Cf. H. Diels. *Elementum*. Leipzig 1899 s. 6-7.

kowa, wiadomości elementarne, zaczątki, podstawowe zasady': 1. retoryki (w ogóle): de orat. 1,163 haec quae isti forsitan puerorum elementa videantur, exquirere²⁴; ib 2,45 licebit etiam laudationem ornare neque illa elementa desiderare, quae ut nemo tradat, quis est, qui nesciat, quae sint in homine laudanda? ac. 2,92 (dialectica) primo progressu festive tradit elementa loquendi; 2. topiki: top. 25 his igitur locis [...] ad omne argumentum tamquam elementis quibusdam significatio et demonstratio datur; 3. dialektyki: ac. 2,143 quod in elementis dialectici docent; 4. państwa: rep. 1,38 nec [...] ita disseram de re tam illustri tamque nota, ut ad illa elementa revolver, ut a prima congressione maris et feminae [...] ordiar; 5. przyrody: fin. 3,19 haec (sc. de membrorum usu) dicuntur fortasse ieiunius; sunt enim quasi prima elementa naturae²⁵; ib. 5,43 parvi virtutum simulacris, quarum in se habent semina, sine doctrina moventur; sunt enim prima elementa naturae, quibus auctis virtutis quasi germen efficitur; 6. cnoty: fin. 5,59 (natura) quasi instituit docere et induxit in ea, quae inerant, tamquam elementa virtutis. Cycleron stosując przenośnie wyraz *elementa*, uświadamiał sobie jego właściwe i pierwotne znaczenie²⁶; dlatego w wypadkach śmielszego użycia metaforycznego zabezpieczył go dodatkami: *quasi* (fin. 3,19), *tamquam* (ib.5,59), *tamquam* [...] *quidam* (top. 25). Zresztą już pierwsze użycie przenośne (de orat. 1,163), choć całkiem naturalne, jest bardzo ostrożne; świadczy o tym oprawa tego słowa: *quae isti forsitan [...] videantur*.

Pozostało do omówienia jeszcze jedno miejsce u Cyclerona, które ze względu na formę wprowadzenia rzeczownika *elementa* interesuje nas tu przede wszystkim, mianowicie ac. 1,23, gdzie czytamy: aer [...] et ignis et aqua et terra prima sunt [...]. Ergo illa initia²⁷ et. *ut e Graeco vertam, elementa* dicuntur. W tej wypowiedzi wyraz *elementa* użyty jako ekwiwalent Empedoklesowego terminu technicznego *στοιχεῖα*, znaczy 'żywioły'²⁸. Zaznaczając w parentezie, że tłumaczy z języka greckiego, Arpinata usprawiedliwia użycie neologizmu semantycznego, zamiast którego użyje potem (Tusc. 2,22) peryfrazy: *quattuor illa genera principiorum, e quibus omnia orerentur*. Jego innowacja przyjęła się u pisarzy późniejszych²⁹.

Na tym kończy się przegląd wyrazów usprawiedliwionych za pomocą parentez w postaci zdań „celowych”.

Z kolei zajmiemy się wyrażeniami zabezpieczonymi wstawkami mającymi formę zdań porównawczych zaczynających się od *ut*.

²⁴ Wiążąc użyte w tym miejscu słowo *elementum* z retoryką, idę za Dielsem (jw. s. 70). *Thes.* 1.1 raz uważa to użycie za właściwe (V 341,72), innym razem za przenośne (V 349,15).

²⁵ Zamiast *elementa* Cycleron używa potem *principia* (fin. 3,20; 22; 23; 5, 60) lub *initia* (ib. 3,22).

²⁶ Diels, jw. s. 70.

²⁷ Według J.S. Reida (ad.1.) *initia* odpowiada tu greckiemu *ἀρχαί*.

²⁸ *Thes.* 1.1. V 2,343. 30n.

²⁹ *Thes.* 1.1. V 343,44n.

7. A TENERIS UNGUICULIS

Jest to dosłowny przekład greckiego wyrażenia przysłowiowego ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων, używanego w sensie 'od wczesnego dzieciństwa'³⁰. Czytamy go po raz pierwszy w liście Cyclerona do Lentulusa (epist. 1,6,2) w wypowiedzi: Sed praesta te eum, qui mihi a teneris, ut Graeci dicunt, unguiculis es cognitus. Illustrabit [...] tuam amplitudinem hominum iniuria. W następnym liście do tego samego adresata (epist. 1,7,9) zamiast wersji łacińskiej omawianego zwrotu przysłowiowego posłużył się Cycleron zwyczajnym wyrażeniem 'a pueritia' pisząc: Te [...] emoneo [...], ut omnem gloriam, ad quam a pueritia inflammatu fuisi, [...] consequere magnitudinemque animi tui [...], ne umquam inflectas cuiusquam iniura. Przyswajając łacinie twór językowy semantycznie obcy, nasz autor usprawiedliwia go w parentezie (ut Graeci dicunt) przez odwołanie się do jego źródła. To samo wyrażenie przysłowiowe spotykamy w nieco innej formie u Horacego (carm. 3,6,24) w wersach: iam nunc et incestos amores, de tenero meditatur ungui.

8. PRORA ET PUPPIS

I tym razem mamy do czynienia z wersją łacińską przysłowiowego zwrotu greckiego. Użył jej Arpinata w sensie 'główna przyczyna, pobudka'³¹, tłumacząc wyrażenie πρῶρα καὶ πρῦμα, zachowaną u Diona Chryzostoma (or. 37p. 120 R) w zdaniu: ὑμεῖς γὰρ εἶστε τὸ λεγόμενον πρῶρα καὶ πρῦμα τῆς Ἑλλάδος³² ze znaczeniem: 'to, co najważniejsze'³³. Tłumaczenie łacińskie omawianego wyrażenia znamy jedynie z listu Cyclerona do Tirona (epist. 16,24,1), gdzie czytamy: Mihi prora et puppis, ut Graecorum proverbium est, fuit a me tui dimittendi, ut rationes meas explicares. Tu jednak Cycleron, nie lubiący się powtarzać, zastosował, wprowadzając tłumaczenie obcego zwrotu, usprawiedliwienie w innej formie.

Skoro mowa o zwrotach przysłowiowych, warto przypomnieć, że nasz purysta opatrywał i rodzime przysłowia podobnymi i odmiennymi parentezami. Oto ich próbki: ut dicitur (np. Tusc. 2,58), ut aiunt (np. Phil. 3,27), quem ad modum aiunt (np. Pis. 69), quod dicitur (Lael. 67) ut in proverbio est (or. 2,35). Wprowadzie Seyffert-Müller³⁴ i tego rodzaju wstawki uważa za usprawiedliwienia, ale nie

³⁰ Cf. A. Otto. *Sprüchwörter und sprüchwörtliche Redensarten der Römer*. Leipzig 1890 s. 356. Informację o źródle greckim zwrotu i jego znaczeniu zawdzięczamy objaśnieniu Porphyryona do Hor., carm. 3,6,24. Wersja grecka jest jeszcze poświadczona przez Ant. Pal. 5,128, Por. komentarz Kieslinga-Heinzego do ww. wersu Horacego.

³¹ Georges (s.v.) oddaje ten zwrot przez „erster und letzter Beweggrund”. Tłumacze, chcąc uratować parentezę usprawiedliwiającą, stosują odpowiedniki bliższe oryginałowi: „the Alpha and Omega” (Tyrrel-Purser); „the stem and stern” (W. Glynn Williams).

³² Tyrrel-Purser (ad 1.) i Otto (jw.) s.v. prora.

³³ *Słownik grecko-polski*. Pod red. Z. Abramowiczówny. Warszawa 1958 s.v.

³⁴ W komentarzu do Lael. 97 w związku z powiedzeniem: ut dicitur, pectus apertum.

będziemy się nimi ani wyrazami z ich pomocą wprowadzanymi zajmować, choćby dlatego, że przysłowia i zwroty przysłowiowe spotykane u Cyclerona są już omówione i zestawione³⁵.

9. SCHOLA

Pierwszy zapis tego greczyzmu czytamy we fragmencie satyr Lucyliusza (756 M): Polemon et amavit, morte huic transmisit suam/scolen quam dicunt, gdzie chodzi o szkołę filozoficzną. Zarówno forma tego rzeczownika, jak i oprawa, w jakiej występuje on u Lucyliusza (*quam dicunt*), wskazuje, że jego zapożyczenie jest jeszcze świeże³⁶. U Cyclerona ma on 2 zasadnicze znaczenia: 1. utarte 'szkoła retoryczna, zwłaszcza filozoficzna (jako miejsce, środowisko, system i kierunek)³⁷: Cael. 41; de orat. 1,56; 1,102; 1,105; 2,28; 2,34; Pis. 37; 59; 69; orat. 95; parad. 5; fin. 2,67; 5,89; Tusc. 2,26; 4,5; nat. deor. 1,34; 3,77; off. 2,87; 2. odczuwane jako nowe 'wykład, dyskusja filozoficzna' (przeważnie w l. mn.): Pis 65 Ubi sunt vestrae scholae? ac. 2,81 qui in scholis nominari solet; fin.2,1 ne me tamquam philosophum putetis scholam aliquam explicaturum; Tusc. 1,7 in quam exercitationem ita nos studiose dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus; ib. 1,8 Ita que dierum quinque *scholas, ut Graeci appellant*, in totidem libros contuli ib. 1,83; ib. 1,13; ib. 3,81 separatim certae scholae sunt de exilio de interitu patrae [...]. Haec Graeci in singulas scholas et in singulos libros dispertiunt; ib. 5,25; epist. 9,22,5 En habes scholam Stoicam; div. 2,31.

Pierwsze z dwóch wymienionych znaczeń, poświadczone już u Lucyliusza, nie budziło zastrzeżeń Cyclerona. Drugie widocznie nie było całkiem utarte, skoro Cycleron w Tusc. 1,8 odczuł potrzebę zabezpieczenia go parentezą *ut Graeci appellant*. Ta purystyczna wstawka zadecydowała o umieszczeniu *schola* w naszym przeglądzie słów przez Cyclerona usprawiedliwianych. Pierwszym sygnałem obcości tego wyrazu jest w Tusc. 1,7 wyrażenie *Graecorum more*.

10. ἀνεξία

Ten wyraz grecki jest poświadczony tylko u Cyclerona Att. 5,11, 5 w zdaniu: Sed ego hanc. *ut Siculi dicunt, ἀνεξίαν* in unum annum meditatatus sum. Usprawiedliwiająca wstawka *ut Siculi dicunt*, o ile poprawka *Siculi* (manuskrypty przekazują

³⁵ U nas zrobił to M. Swoboda w pracy *De proverbis a Cicerone adhibitis* (Toruń 1963), nie uwzględniając jednak ich oprawy purystycznej.

³⁶ Cf. F. Müller ad 1. Nieporozumieniem jest twierdzenie idącego za Linderbauerem i Saalfeldem P. Oksali (*Die griechischen Lehnwörter in den Prosa Schriften Ciceros*. Ann. Acad. Fennicae. Ser. B. 80:1953 s. 142), jakoby ten greczyzm wprowadził Cycleron. Jest ono może słuszne w odniesieniu do drugiego znaczenia wyrazu.

³⁷ Szkołę retoryczną Cycleron nazywa także ludus (np. de orat. 2,94; Brut. 51), szkołę zaś filozoficzną określa również słowami: secta (np. leg. 1,38; Brut. 120) i familia (inv. 2,8; leg. 1,55; div. 2,3)

singuli), jest trafna, wskazuje na to, że chodzi tu o regionalizm sycylijski. Powstaje jednak pytanie, czy jest to regionalizm słowotwórczy czy semantyczny. Wobec tego, że spokrewiony z nim przymiotnik *ἀνεκτος* o zasięgu ogólnogreckim znaczy 'znośny', a nie 'wytrzymały, cierpliwy', można przypuszczać, że Grecy sycylijscy posługując się rzeczownikiem *ἀνεξία* w sensie 'wytrzymałość, cierpliwość' (tak bowiem się go zazwyczaj tłumaczy³⁸), nadawali mu znaczenie lokalne³⁹. Bailey⁴⁰ uważa, że do kontekstu Cyclerona pasowałby raczej sens 'nieprzekupność (*incorruptibility*)'. Drugie słowo greckie, także przez Cyclerona usprawiedliwione (*quos illi [...]* *nominant*), mianowicie *ἐξαίρεσιμος*, zostało uwzględnione w innej pracy⁴¹. Z trzecim spotkamy się niżej.

Wyrazów greckich, zachowanych jedynie u Cyclerona, czasem w sensie gdzie indziej nie spotykanym (na ogół bez zastrzegalników), jest sporo. Zaslugałyby one na osobne zestawienie i omówienie.

11. *δικαιοδοθαι* = SUPPLICIO AFFICI AC NECARI

Tytułowy wyraz grecki i jego Cycleronowe tłumaczenie znajdują się w jednej z *Werryn* (II 5,148) w takim kontekście: Sed scriptum extat in eiusdem litteris, quod iste homo barbarus ac dissolutus neque attendere umquam neque intellegere potuit: ΕΔΙΚΑΙΩΘΗΣΑΝ, inquit⁴²; hoc est, ut *Siculi loquuntur*, supplicio affecti ac necati sunt. To zdanie zamyka uwagi mówcy, które miały być wypowiedziane w związku z odczytaniem na tej fikcyjnej rozprawie raportu więziennego dotyczącego zamknięcia i stracenia w osławionych lautumniach sycylijskich szeregu kupców rzymskich pod zarzutem, jakoby byli sertoriańczykami. Z tego, co czytamy u Cyclerona na temat tej zbrodni namiestnika, wynika, że Werres polecił władzom sycylijskim nie notować w dzienniku więziennym (*ratio carceris* § 47) faktu stracenia wspomnianych obywateli rzymskich. Te jednak władze, aby uczynić zadość żądaniu Werresa, a zarazem uspokoić swoje sumienie, uciekły się do wybiegu: na oznaczenie wykonania wyroku zamiast ogólnogreckiego (attyckiego) wyrażenia *Θανάτω ἐξημώθησαν* użyły w dzienniku więziennym lokalnego (doryckiego) słowa *ἐδικαιώθησαν*, które w dialekcie attyckim (i w *κουή*) znaczyło 'ponieśli karę przepisaną prawem'. Cycleron nie tylko piętnuje przestępstwo namiestnika, lecz także w przytoczonej wyżej wypowiedzi wytyka mu gruboskórność, roztargnienie i brak należytej znajomości języka greckiego. Gdyby nie to, nie kazałby sobie przysłać i nie dostarczyłby do akt sądowych wyciągu z dziennika więziennego, który zamiast usprawiedliwić, kompromito-

³⁸ L.S.J. i *Słownik grecko-polski* oraz L.A. Constans, E.O. Winstedt w przypisach do swego przekładu.

³⁹ Cf. Tyrrel-Purser ad I.

⁴⁰ W pracy: *L.S.J. and Ciceros Letters*. „The Classical Quarterly” 56:1962 z. 1 s. 160.

⁴¹ W artykule wymienionym w przypisie 1 na czwartym miejscu s. 94.

⁴² Inquit (z domyślnym „prowadzący dziennik”) można oddać tu przez „czytamy w dzienniku”.

wał go⁴³. Parenteza *ut Siculi loquuntur* sygnalizuje i usprawiedliwia lokalne znaczenie słowa *δικαιοῦσθαι*, wyrażone za pomocą użytej przez Cyncerona peryfrazy.

12. OMNES NUMERI

Wyrażenie *omnes numeri* jest repliką greckiego *πάντες ἀριθμοί*. Zarówno pierwowzór grecki, jak i jego tłumaczenie łacińskie są poświadczane w sensie filozoficznym i ogólnoliterackim. Z wersją łacińską tego wyrażenia spotykamy się po raz pierwszy u Warrona (Men. fr. 333) w wypowiedzi: [convivium] omnibus suis numeris absolutum; otwiera ono serię jego użyć niefilozoficznych, dość częstych w czasach późniejszych⁴⁴, cf. np. Plin. epist. 9,38 legi librum omnibus numeris absolutum; Val.Max. 2,10,8 omnibus numeris perfecta virtus; Petr. 68 quae [duo vitia] si non haberet, esset omnium numerorum.

Cynceron użył *omnes numeri* 4 razy: 1. dwukrotnie w odniesieniu do pojęcia obowiązku, pisząc: est [...] aliqua cum his ipsis artibus sapientiae dissimilitudo, propter ea quod illis, quae recte facta sunt, non continent tamen omnes partes, e quibus constant; quae autem nos aut recta aut recte facta dicamus, illi autem appellant *κατὰρθώματα*, omnes numeros virtutis continent (fin. 3,24); illud [...] officium, quod rectum idem appellant, perfectum et absolutum est et, *ut idem dicunt, omnes numeros habet* (off. 3,14); por. Sen. epist. 17,16 [virtus] habet suos numeros, plena est; 2. dwa razy w innych związkach: [mundum] perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus (nat. deor. 2,37), gdzie zamiast *omnibus* spotykamy *suis*; quicquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? (div. 1,23)⁴⁵.

Zajmiemy się tu dwiema wypowiedziami Cyncerona, przytoczonymi wyżej na pierwszym miejscu; zawierają one dwa różne ujęcia tej samej myśli stoickiej, oparte na źródle greckim zachowanym u Stobajosa (ecl. 2.93,14 W), gdzie czytamy: *κατὰρθώματα δ' εἶναι λέγουσι καθῆκον πάντας ἔπεχον τοὺς ἀριθμούς, ἢ -- τέλειον καθῆκον* cf. Diog. Laert. VII,10. W drugiej z tych wypowiedzi wyrażenie *omnes numeri* zostało poprzedzone parentezą *ut idem dicunt*, dzięki czemu stało się przedmiotem niniejszego artykułu. Obie wypowiedzi znalazły się na warsztacie naukowym R. Poncela⁴⁶, śledzącego trudności Cyncerona przy oddawaniu subtelności myśli greckiej. Oto tenor wywodów tego uczonego na interesujący nas tu temat.

Dla stoików prawem wszechświata jest liczba. „Liczby” oznaczają tu równania i stosunki (proporcje). Ich doktryna przyrównuje obowiązek do przymusu praw fizycznych. W tych warunkach drugie sformułowanie Cyncerona (off. 3,14): „obo-

⁴³ W interpretacji przytoczonych słów Cyncerona wykorzystałem komentarze T. Zielińskiego, K. Halma oraz F. Richtera — A. Eberhardta.

⁴⁴ Wiele miejsc użycia tego wyrażenia po Cynceronie zestawil A. S. Pease w komentarzu do nat. deor. 2,37 oraz div. 1,23.

⁴⁵ Pominąłem ac. 1,9 (elegans omni fere numero poema), bo tu według Reida numerus znaczy rytm.

⁴⁶ R. Poncelet. *Cicéron traducteur de Platon*. Paris 1934 s. 479.

wiązek posiada wszystkie liczby” daje sens, i to nader bogaty. Natomiast wersja pierwsza (fin. 3,24): „czyny godziwe [...] zawierają wszystkie liczby cnoty”, brane dosłownie, jeśli nie jest nonsensem, to w każdym razie — tautologią. Ciceron należycie zrozumiał swych mistrzów greckich, ale wykładając ich naukę musiał się borykać ze sztywnością łaciny. W drugim wypadku zrezygnował z dodania słowa *virtutis*, wtrącił jednak formułę *ut idem dicunt*, by usprawiedliwić niezwykłość absolutnego użycia *numeros*. Sam nie przywiązywał najmniejszej wagi do wartości semantycznej słowa *virtutis* w wersji pierwszej; liczył też na globalne ujęcie zdania przez czytelnika. „Ulega on [sc. Ciceron] — pisze Poncelet — konieczności gramatycznej lub, jeśli ktoś woli, formalnej; mianowicie pojedynczy znak językowy (*numeros*) nie jest dostatecznie pełny [...] by mógł reprezentować pojęcie niedostępne na drodze myślenia potocznego”. Takich kłopotów stylistycznych źródło greckie nie miało, bo ἀριθμός było elastyczniejsze niż *numeros*.

Tyle Poncelet. Wy tłumaczył on obecność formuły *ut idem dicunt* przy *omnes numeri* w off. 3,14 oraz brak jakiegokolwiek usprawiedliwienia w fin. 3,24 nie biorąc pod uwagę pozostałych miejsc użycia omawianego wyrażenia u Cicerona i nie uwzględniając innych autorów, u których ono występuje. Z ich objaśnieniem trzeba zająć się na ukazanie się zeszytu Thes.1.1, zawierającego hasło *numeros*. Na razie wystarczy zwrócić uwagę na to, że korelat πάντες ἀριθμοί — *omnes numeri*, przeniesiony z języka filozoficznego do ogólnoliterackiego, znaczył tyle co *omnes partes*, czyli 'wszystkie składniki (elementy, punkty) całość, pełnia'; cf. Isocr. 11,16 ἀπατες δὲ τοῦς ἀριθμοῦς περιλαβῶν ἐξ ὧν ἀριστ' ἂν τις τὰ κοινὰ διοικήσειεν oraz cytowane wyżej powiedzenie Warrona: [convivium] omnibus numeris absolutum i in. Kto wie, czy tak nie rozumieli wyrażenia *omnes numeri* czytelnicy Cicerona w omówionych przez Ponceleta wypowiedziach. Zdaje się, że sam autor podsunął im to znaczenie w fin. 3,24, gdzie słowom: *continent* [...] *omnes partes, e quibus constant* pierwszego zdania odpowiadają słowom drugiego: *omnes numeros* [...] *continent*. Że samo *numeri* mogło znaczyć tyle co elementy, punkty, zdaje się wskazywać wypowiedź Cicerona (fin. 4,56): *peccata* [...] *partim esse tolerabilia, partim nullo modo, propterea quod alia peccata plures, alia pauciores quasi numeros officii praeterirent*.

13. NATURA SCISCIT (ET PROBAT)

Wyrażenie tytułowe znajduje się w zdaniu, którym Ciceron rozpoczyna krytyczne uwagi, wypowiedziane w fin. 1,23 n., o etyce Epikura. To zdanie wraz ze zdaniem po nim następującym brzmi: *Confirmat autem illud vel maxime, quod ipsa natura, ut ait ille, sciscit et probat, id est voluptatem et dolorem*⁴⁷. *Ad haec et quae sequamur et quae fugiamus refert omnia*. Czasownik *sciscere* jest właściwie terminem stosowanym w życiu państwowym i jako taki bywa używany w odniesieniu do

⁴⁷ Zdanie to według J.N. Madviga następuje po niewątpliwej luce i jest przekazane niepewnie.

proponowanych oficjalnie wniosków ustawodawczych, które uchwała naród (Flacc. 15; leg. 2,13; 3,33; 3,45; off. 3,46) i za którymi głosują poszczególni obywatele⁴⁸ (Balb. 27; Planc. 35; dom. 80,81; leg. 2,24; Phil. 1,26). Ciceron zaś tłumacząc zdanie Epikura, przeniósł omawiany czasownik na inny teren i stworzył metaforę⁴⁹ personifikującą. Wtrącenie słów *ut ait ille* jest chwytem bardzo zręcznym. Nie tylko informuje, że w danym wypadku chodzi o tłumaczenie wyrażenia samego Epikura, ale także uwalnia autora od odpowiedzialności za użycie śmiałej metafory. Zdaje się, że parenteza usprawiedliwiająca rozciąga się na czasownik *probet*, który w naszym wypadku może znaczyć 'zatwierdza'⁵⁰. Za tym znaczeniem przemawiają, jak się zdaje, takie sformułowania Cicerona: *si haec suffragiis aut scitis multitudinis probarentur* (leg. 1,43); *cum scita ac iussa nostra sua sententia comprobatur*. Trzeba dodać, że i słowo *probare*, użyte w znaczeniu 'zatwierdzać, potwierdzać', nasz autor wiąże, podobnie jak *sciscere*, zazwyczaj z ludźmi i ich zespołami.

14. ALITES ET OSCINES

Oba te wyrazy należą do terminologii augurów, w której pierwszy oznacza ptaki dające wróżbę swym lotem, drugi — ptaki, które dają wróżbę swym krzykiem⁵¹. Pierwszy bywa stosowany jako rzeczownik i przymiotnik także poza mantyką, przeważnie u poetów i późniejszych prozaików, drugi — tylko w związku z wróżbiarstwem⁵². Rzeczownika *ales* w znaczeniu ogólnym „ptak” Ciceron użył w swej prozie tylko 1 raz, mianowicie w nat. deor. 2,101, pisząc: *idem (scil. aer) volatus alitum sustinet*; poza tym często stosował słowo *avis*. Obydwa wyrazy nagłówkowe w sensie terminologicznym pojawiają się u niego (w obu liczbach) 3 razy: w liście do Cecyny z r. 46 (epist. 6,6,7) *non [...] ex alitis involatu nec e cantu sinistro oscinis, ut in nostra disciplina est, nec ex tripudiis solistimis aut soniviis tibi auguror*; nat. deor. 2,160 *avis quasdam, et alites et oscines, ut nostri augures appellant, rerum augendarum causa natas putamus*; div. 1,120 *Eademque efficiet in avibus divina mens, ut tum huc tum illuc volent alites, tum in hac tum in illa parte se oculent, tum a dextra tum a sinistra canant oscines*. Sygnalizując przynależność wyrazów *alites* i *oscines* do fachowego słownictwa augurów za pomocą parentezy *ut nostri augures appellant*, Ciceron usprawiedliwia ich pierwsze użycie w swej prozie przeznaczonej dla szerszego kręgu odbiorców.

⁴⁸ Cf. Krebs, Schmalz, jw. s.v.

⁴⁹ Madvig (ad l.) pisze lakonicznie „*traducto similitudine sciscendi verbo*”; o czasowniku *probet* nie wspomina.

⁵⁰ Tak je tłumaczy („*sanctions*”) H. Racham (Loeb) i Kornatowski.

⁵¹ Co do znaczenia tych terminów zob. Festus p. 197 M, Varron ling. 6,77 i inne miejsca zestawione wraz z nowożytną literaturą przez Peace'a w komentarzu do div.1,120.

⁵² Thes. l.l. s.v.

15. URBANUS

Przymiotnika *urbanus*, poświadczonego w sensie właściwym już u Plauta, Terencjusza i Katona, dopiero Ciceron używa w znaczeniu metonimicznym ('dowcipny, pomysłowy; subtelny, wytworny w stroju, mowie i zachowaniu, kulturalny, światowy, obyty'), pod semantycznym wpływem słowa greckiego *ἀστεῖος*⁵⁴. W tym sensie metonimicznym Arpinata podnosi go do: l. rzeczy: a) żartów: de orat. 2,227; ib. 2,267; orat. 90; epist. 9,15,2; off. 1,104; b) konwersacji: dom. 92 homo facetus inducis sermonem urbanam et venustam me dicere solere esse me Iovem; de orat. 2,270 genus [...] cum [...] oratoriis dictionibus tum urbanis sermonibus accommodatum; c) języka: Brut. 171; Att. 12,6a, 2; d) stylu: Brut. 285; e) ironii: de orat. 2,265; 2. osób: a) mówców (w związku z dowcipem): de orat. 2,228 cum omnium sit venustissimus et urbanissimus (sc. Crassus); ib. 2,236 ipsum oratorem politum esse hominem [...] eruditum [...] urbanum; orat. 90 quo (sc. Demosthene) quidem mihi nihil videtur urbanius; b) innych osób (przeważnie ironicznie): Verr. 2,17 cum iste (sc. Verres) atque istius amici, homines lauti et urbani, sermones eiusmodi dissipassent [...] me magna pecunia a vera accusatione esse deductum; or. frg. XIII 22 M.: Tu vero facetus, tu elegans, tu solus urbanus, quem decet muliebris ornatus; Cael. 36 qui (sc. Clodius) est in isto genere urbanissimus; epist. 3,8, 3 Primum te, hominem non solum sapientem, verum etiam, *ut nunc loquimur, urbanum*, non arbitrabar genere isto legationum delectari.

Ostatni cytat pochodzi z listu Cicerona, zarządcy Cylicji, w którym nadawca wyjaśnia adresatowi, Appiuszowi Pulchrowi, dlaczego nie zgodził się na pokrycie z funduszu publicznego kosztów delegacji mającej się udać do senatu z pochwalnym sprawozdaniem (*laudatio*) z działalności tegoż Appiusza jako namiestnika Cylicji. W tym cytacie przymiotnik *urbanus* został poprzedzony wstawką usprawiedliwiającą *ut nunc loquimur*. W innych miejscach użycia słowa *urbanus* u Cicerona żadnych zastrzeżeń purystycznych nie widzimy. Przyczyna, dla której Ciceron posłużył się środkiem usprawiedliwiającym w omawianej wypowiedzi, nie jest całkiem jasna. Obecność parentezy usprawiedliwiającej w tym miejscu dała asumpt Kwintylianiowi (8,3,34) do błędnej informacji, że Ciceron uważał *urbanus* za neologizm leksykalny. Wcześniejsze przekazy tego przymiotnika oraz brak skrupułów przy jego użyciu w innych wypowiedziach Arpinaty świadczą, że może tu wchodzić w grę tylko nowy odcień semantyczny. Niektóre leksykony (np. Klotza i Georgesa) i tłumacze starają się oddać ten odcień w zwrocie *homo urbanus* za pomocą wyrażen: 'ein Mann von Welt' (Metzger), 'a man of culture' (Williams za Tyrrelem-Purserem), 'un raffiné' (Constans). C. Zumpt⁵⁵, zapewne za O. Aug. Ernestim⁵⁶, zauważa, że Ciceron

⁵³ Nie udało się autorowi artykułu dotrzeć do pracy O. Lutscha *Die Urbanitas nach Cicero* (Festgabe für W. Grecelius. Eberfeld 1881), gdzie może być mowa i o *urbanus*.

⁵⁴ O.A. Ernesti. *Clavis Ciceroniana*. Wyd. 5. Halle 1813 s.v. oraz Ernout, Meillet, jw. s.v. urbs.

⁵⁵ W komentarzu do swego wydania *Werryn* (Berlin 1831), gdzie objaśnia znaczenie *urbanus* użyte w 2,17.

⁵⁶ Jak w przypisie 54.

posłużył się słowem *urbanus* w tym nowym znaczeniu nie tylko w liście do Appiusza Pulchra, lecz także w wypowiedzi o 20 lat wcześniejszej — Verr. 2,17; szkoda, że uczonej niemiecki nie precyzuje tego znaczenia, tylko je szeroko opisuje⁵⁷. Zdaje się jednak, że w miejscu z parentezą chodzi o inny sens niż we wcześniejszej mowie przeciw Werresowi. Na to wskazuje brak zastrzegalnika w tym ostatnim wypadku i różny kontekst w obu miejscach. W *Werrynie urbanus* może znaczyć po prostu 'dowcipny, pomysłowy', jak dom. 92; tu i tam bowiem *urbanitas* odnośnych osób przejawia się w ich *sermones*. Poza tym ryzykowaną jest chyba rzeczą rozciągać przysłówek *nunc* naszej parentezy na okres 20 lat dzielący oba użycia omawianego przymiotnika.

16. LONGUM SUBSELLIUM

Uspokajając Appiusza Pulchra, zatroskanego o wynik debaty senatu nad sprawą przyznania mu prawa do odbycia triumfu, Ciceron pisze m.in. (epist. 3,9,2): 'Longi subsellii', *ut noster Pompeius appellat*, iudicatio et mora, si quem tibi unum alterumve diem abstulerit [...], tua tamen dignitas suum locum obtinebit. Echo tej wypowiedzi znajdujemy w słowach św. Ambrożego (epist. 48,1): Non erit longi subsellii ista iudicatio et mora, ut dictum est antiquitus. Facile est tibi de nostris iudicare. Sens Pompejuszowego powiedzenia *longum subsellium* w przytoczonym zdaniu Cicerona nastęrcza komentatorom trudności. Według Willemsa⁵⁸ *subsellium* oznacza tu 'ławę trybunów', z której może w każdej chwili wyjść intercesja, zdaniem zaś Tyrrela-Pursera⁵⁹ — 'ławę opozycji', na której siedzieli senatorowie gotowi do obstrukcji. Constans⁶⁰ nie widzi potrzeby takiego zawężania sensu słowa *subsellium*, z jakim mamy do czynienia w obu przytoczonych interpretacjach, i uważa, że jest ono użyte metonimicznie w znaczeniu 'posiedzenie' wszystkich senatorów obecnych w senacie. Co do przydawki *longus*, to Tyrrel-Purser skłonny jest tłumaczyć ją przez 'nudny (*tedious*)' lub 'rozwlekły, nużący (*long-winded*)'. Zdaje się, że stanowisko Constansa jest bliższe prawdy. Można zatem chyba przyjąć, że *subsellium* oznacza w omawianym tekście Cicerona obradujący senat, przymiotnik zaś *longum* określa sposób jego obradowania. Jeśli tak, to wyrażenie *longum subsellium* zbliża się swym znaczeniem do naszych powiedzeń: 'powolne ciało', 'ciężka machina'. Jest ono indywidualnym zwrotem Pompejusza, podwójnie tropicznym. Ciceron posługując się nim zaznaczył jego autorstwo, być może dlatego, że twór Pompejusza nie odpowiadał jego poczuciu językowemu. Sam bowiem używał wprawdzie metonimicznie wyrazu *subsellia*, ale tylko w znaczeniu 'sąd'; cf. div. in Caec. 48; de orat. 1,32; 1,264; 2,143; Brut. 289; epist. 13,10,2.

⁵⁷ Opis ten brzmi: „homines in circulis conviviisque elegantibus versantes et conversatione [...] eruditi ad inveniendum quid in quaque re ridiculi habeat, ut tunc Ciceronis minas accusatorias suo more interpretantes deridebant”.

⁵⁸ W pracy: *Le senat Romaine*. T. 2. B.m. 1818 s. 173

⁵⁹ Ad 1.

⁶⁰ W przypisie do cytowanego miejsca u Cicerona.

17. SUBSICIVA TEMPORA

Przymiotnik *subsicivus*, użyty w sensie właściwym, należy do języka mierniczych, w którym określa działkę ziemi i znaczy 'odcięty, będący ponad miarę, resztówkowy'. Pierwszy zapis jego użycia przenośnego spotykamy u Lucylusza we fragmencie (762 M): *Praeterea haec subsiciva si quando voles/opera*, gdzie *opera* jest formą rzeczownika *opus*. Cyceron stosuje ten przymiotnik tylko przenośnie, mianowicie w dwóch wyrażeniach: 1. *subsicivae operae* (=zajęcia dodatkowe, uboczne): *de orat.* 2,364 *quae ego sero, quae cursim arripui, quae subsicivis operis, ut aiunt*; 2. *subsiciva tempora* (=chwile pozostałe po odbyciu zajęć głównych, chwile wolne): *leg.* 1,9 *subsiciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior, ut si quis dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accomodentur, quae scribimus*; *ib.* 1,13 *Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsicivis, ut ais. temporibus et conscribis de iure civili subtilius quam ceteri*. Pierwsze wyrażenie (*subsicivae operae*) było, jak na to wskazuje dodana przez Cycerona parenteza *ut aiunt*, utartym w mowie potocznej zwrotem przysłowiowym⁶¹. Na jego podstawie zostało utworzone — może przez naszego autora — połączenie *subsiciva tempora*. W każdym razie Arpinata musiał je odczuwać jako nowe i śmiało, skoro kazał jednej osobie dialogu *De legibus* (M) dodać (§ 13) po słowie *subsiciva* łagodzące *quaedam*, drugiej zaś osobie tegoż dialogu (A), podejmującej to samo wyrażenie, wtrącić *ut ais* i w ten sposób obarczyć odpowiedzialnością za jego użycie pierwszego interlokutora, który je wprowadził; por. hasło 4. Że dodatki *quaedam* i *ut ais* pełnią tu funkcję usprawiedliwiającą, dowodzi ostrożność, z jaką Kwintylijan potraktował analogiczny zwrot pisząc (*inst.* 1,12,13): *quibus potius haec temporum velut subsiciva donabimus*, gdzie użyte słowo *velut* jest najczęstszym środkiem usprawiedliwiającym u tego purysty językowego.

18. *vékvia*

To słowo greckie spotykamy u Cycerona 4 razy: 1. jeden raz w sensie właściwym *Tusc.* 1,37, gdzie czytamy: *inde Homeri tota vékvia*; 2. trzy razy w jednakowym znaczeniu przenośnym w korespondencji z Attykiem: a) raz w następującym fragmencie listu tegoż korespondenta, przytocznym w *Att.* 9,10,7: „*Si M'. Lepidus et E. Volcatius remanent, manendum puto, ita ut, si salvus sit Pompeius et constiterit alicubi, hanc vékvia relinques et te in certamine vinci cum illo patiaris quam cum hoc in ea, quae perspicitur futura, colluvie regnare*”; b) dwukrotnie w tekstach samego Cycerona z powołaniem się na autorstwo Attyka: *Quam ille hoc non probare mihi visus est, quam illam vékvia, ut tu appellas, timere!* (9, 11, 2); *Reliqua, o di! qui comitatus, quae, ut tu soles dicere, vékvia! inquaerat ἥρως Celer* (*Att.* 9,18,2).

⁶¹ Otto, *jw.* s.v. *opera*.

νεκρια oznacza właściwie 'magiczny obrzęd wywoływania duchów i pytania o przeszłość'; stąd tytuł XI pieśni *Odysei* opartej na tym obrzędzie. Tenże wyraz, użyty metaforycznie jedynie w cytowanych miejscach korespondencji Cyserona w odniesieniu do otoczenia Cezara, znaczy, jak podają leksykony, 'motłoch, hałastrą'⁶². W tym przenośnym użyciu słowa Tyrrel-Purser⁶³ widzi aluzję do którejś z dwóch wypowiedzi Homera: *νεκρῶν ἀνεμενὰ κάρηνα* (Od. XI 29 i 49); *τῷ καὶ τεθνηῶτι νόον πόρε Περσεφόνεια οἷο πέπυσθαι τοὶ δὲ οὐκ αἰά ἀίσουσιν* (ib. X, 494-495), gdzie poeta przeciwstawia uprzywilejowanej pozycji Terezasza w podziemiu nędzny los innych duchów. Polityczni stronnicy Cezara są więc *mere shadows of real men*. Bailey⁶⁴ natomiast uważa, że w omawianym użyciu rzeczownika chodzi o coś więcej niż o 'motłoch (*rabble*)' i że lepszym już jego odpowiednikiem byłoby 'podziemie'. Według tego uczonego ludzie Cezara są przyrównani do duchów nie dlatego, że są oni „tylko cieniami prawdziwych ludzi”, ale dlatego, że wielu z nich, usuniętych poza nawias przyzwoitej społeczności, wynurzyło się z mroków bankructwa albo niełaski niczym cienie z przybytku Hadesa. Jeszcze inną interpretację podsuwa J. Bayet⁶⁵: *νεκρια* Attykowa może być transpozycją Homerowych 'mar', żądnych krwi ofiar, na Cezarowe 'widma' gotowe do morderstw i rabunków. Tłumacze oddają tę kłopotliwą metaforę różnic: 'królestwo cieni' (Pianko); '*inferno*' (Jeans), '*âmes damnées*' (Tyrrel-Purser i Winstedt), '*bande infernale*' (Bayet). Cokolwiek by ta przenośnia znaczyła, jest ona indywidualnym tworem Attyka. Cyseron użył jej dwa razy, ale w obu wypadkach zaznaczył autorstwo przyjaciela. W parentezach *ut tu appellas, ut tu soles dicere* wolno widzieć poza uszanowaniem autorstwa metafory także zabezpieczenie jej użycia jako tworu w oczach Cyserona zbyt śmiałego.

Tyle na temat wyrażen usprawiedliwionych za pomocą parentez w postaci zdań porównawczych z *ut*. Teraz kolej na zdania warunkowe i wyrażenia przez nie zabezpieczone.

19. HELLUARI LIBRIS

Rzadki czasownik *helluari*, poświadczony dopiero u Katulla i Cyserona, był zazwyczaj stosowany w znaczeniach ujemnych: 'strwonić, zmarnować, przehulać, hulać, sycić się'. Arpinata użył go 4 razy, w tym: 1. trzykrotnie w sensie właściwym: dom. 124 *ille gurges helluatus [...] rei publicae sanguine, ad caelum tamen extruxit villam [...] visceribus aerarii*; Sest. 111 *tu meo periculo gurges ac vorago patrimonii helluabare*; prov. 14 *quibuscum iam in exostro helluabatur*; 2. raz w sensie dodatnim z dopełnieniem *libris* w takim kontekście (fin. 3,7): *M. Catonem [...] vidi in*

⁶² L.S.J. oraz *Słownik grecko-polski s.v.*

⁶³ W komentarzu do Att. 9,11,2.

⁶⁴ D.R.S. Bailey jak w przypisie 40.

⁶⁵ W przypisie do tłumaczenia tego słowa.

bibliotheca sedentem multis circumfusum Stoicorum libris. Erat enim [...] in eo aviditas legendi, quippe qui [...] in ipsa curia soleret legere saepe, dum senatus cogeretur [...]. Quo magis tum in summo otio maximaque copia *quasi* helluari libris, *si hoc verbo in tam clara re utendum est, videbatur*. Ciceron, chcąc swoje uwagi na temat pasji czytelniczej Katona Młodszego zamknąć jakimś mocniejszym akcentem, użył metafory *helluari libris*, ale zdając sobie sprawę z tego, że odniesienie czasownika *helluari* o zabarwieniu wybitnie ujemnym do tak szlachetnego zajęcia stwarza śmiałą metaforę i ryzykowne *humilius dictum*, złagodził je potrójnie za pomocą *quasi*, *videbatur* oraz parentezy *si [...] utendum est*.

20. LARES

Nie chcąc latynizować greckiego wyrazu *δαίμονες*, Ciceron, opierając się na rzymskim zwyczaju nazywania obcych bóstw odpowiednimi imionami rodzimymi, oddał go w *Tim.* 38 słowem *Lares*, pisząc: *Reliquorum autem quos Graeci δαίμονας appellant, nostri, opinor, Lares, si modo hoc recte conversum videri potest, et nosse et nuntiare ortum eorum maius est quam ut profiteri nos scire audeamus*⁶⁶. To tłumaczenie greckiego rzeczownika ma charakter ostrożnej propozycji, na co wskazuje druga część zabiegu identyfikującego: *nostri opinor* z elipsą czasownika *appellent* lub *vocent*⁶⁷. To ostrożne wprowadzenie łacińskiego ekwiwalentu nie wystarczyło tłumaczowi; w poczuciu odpowiedzialności za adekwatność przekładu dodał jeszcze zastrzegalnik parentetyczny: *si modo hoc recte conversum videri potest*. Grecyzm *daemon* jest poświadczony dopiero u Apulejusza.

21. AMBITUS (I JEGO SYNONIMY)

Ciceron pierwszy wprowadził stary i wieloznaczny wyraz *ambitus* jako ekwiwalent greckiego terminu retorycznego *περίοδος*. Ponieważ wyraża on pojęcie okresu retorycznego różnie, nie od rzeczy będzie zaprezentować tu wszystkie nazwy tego pojęcia wraz z ich rozmieszczeniem w jego dziełach retorycznych. To pozwoli nam ujrzeć użycie terminu *ambitus* na tle użycia jego konkurencyjnych synonimów, a zarazem zajrzeć do naukowego i stylistycznego warsztatu Cicerona. Ułatwi nam to poniższe zestawienie, w którym wyraz *ambitus* jako główny przedmiot naszego zainteresowania został wyróżniony kursywą.

De oratore: continuatione verborum (2,261), verborum conclusione (2,34), continuatione verborum (3,49), continuatio verborum (3,171), verborum conclusionem (3,174), complexio verborum, quae volvi uno spiritu potest (3,182), in continuatione, continuatio verborum (3.186), infringitur ille quasi verborum *ambitus*;

⁶⁶ Por. *Plato* 40 D.

⁶⁷ Cf. *fin.* 3,20: *Aestimabile esse dicunt (sic enim, ut opinor, appellemus)* oraz *off.* 1,8: *Perfectum officium rectum, opinor, vocemus*.

sic enim orationis conversiones Graeci nominant (ib.), conversiones (3,90), quasi conversione verborum (ib.), circuitus verborum (3,191), circuitum et quasi orbem (3,198).

Brutus: verborum conclusio (33), circumscriptione quadam verborum (34), verborum comprehensio (ib. oraz 96), comprehensio (140), comprehensio et *ambitus* ille verborum, si sic *περίοδον* appellari placet, erat apud eum contractus et brevis (162), comprehensio verborum (274), continuatione verborum (320), verborum comprehensio (327).

Orator: verborum *ambitus* (38), circuitus verborum (78), continuationem verborum (85), complexione (ib.), orbem (149), comprehensio (ib.), verborum *ambitu* (168), conclusione, conclusio (ib., cf. 20), conclusiones verborum (178), circuitus ille, quem saepe iam diximus⁶⁸ (187), comprehensio (198), *ambitu* verborum (199), ille *ambitus* (ib.), verborum illa comprehensio (ib.), continuatione verborum (203) in [...] circuitu illo orationis, quam Graeci *περίοδον*⁶⁹, nos tum *ambitum*, tum circuitum, tum comprehensionem aut continuationem, aut circumscriptionem dicimus (204), circuitus (206), illa circumscriptione *ambituque* (207), est nata haec vel circumscriptio vel comprehensio vel continuatio vel *ambitus*, si ita licet dicere (208), comprehensiones conclusionesque (212), *ambitus* (ib. oraz 214), ille *ambitus* et [...] comprehensio (221), comprehensio (222), continuationis (ib.), *ambitu* (ib.), comprehensio (223), comprehensio (224), comprehensio (225 i 226), orbem orationis (234). Do tego dochodzi w part. orat. 225 circumscriptione [...] verborum⁷⁰.

Z powyższego zestawienia wynika, że Ciceron stosuje aż 9 różnych rzeczowników (inne części mowy i peryfrazy tu pomijamy) dla wyrażenia jednego pojęcia greckiego 'period', mianowicie: (*verborum*) *ambitus*, *circuitus* (*verborum* lub *orationis*), *circumscriptio verborum*, *complexio* (*verborum*), *comprehensio*, (*verborum*) *conclusio*, *continuatio* (*verborum*), *conversio*, *orbis* (*orationis*). Tylko jeden z nich, mianowicie *continuatio* (*verborum*), jest poświadczony w omawianym sensie terminologicznym wcześniej (Rhet. Her. 4,12,8 i 4,19,26). Żaden inny termin grecki nie miał u Cicerona tylu odpowiedników łacińskich co *περίοδος*. Ta różnorodność ekwiwalentów jednego słowa poważnie utrudniająca lekturę i przekład pism naukowych Arpinaty jest częściowo wynikiem jego dążenia do *varietas sermonis*, częściowo przejawem troski o adekwatność nowych terminów ojczystych. Pięć spośród nich (*ambitus*, *circuitus*, *comprehensio*, *continuatio*, *circumscriptio*) sam Ciceron zidentyfikował z pierwowzorem greckim seryjnie (or. 204 i 208).

Jeśli chodzi o frekwencję poszczególnych określeń periodu u Cicerona, to 8 z nich występuje (już to pojedynczo, już to seryjnie, już to w połączeniu z którymś innym): *ambitus* 14x (8x pojedynczo, 2x w serii, 2x z *comprehensio*, 2x z *circumscriptio*), *circuitus* 6x (4x pojedynczo, 1x w serii, 1x z *orbis*), *circumscriptio* 5x

⁶⁸ Mówiąc ściśle, Ciceron używa go czwarty raz w ogóle, drugi — w *Mówy*.

⁶⁹ W. Kroll pisze *perihodum*.

⁷⁰ P. B. Linderbauer. *De verborum mutuatorum et peregrinorum apud Ciceronem usu et compensatione*. Bd. 2. Progr. Metten 1892-1893 s. 28.

(2x pojedynczo, 2x w serii, 1x z *ambitus*), *comprehensio* 18x (13x pojedynczo, 2x w serii, 2x z *ambitus*, 1x z *conclusio*), *conclusio* 8x (6x pojedynczo, 1x w serii, 1x z *comprehensio*), *continuatio* 11x (9x pojedynczo, 2x w serii), *versio* 3x pojedynczo, *orbis* 3x (2x pojedynczo, 1x z *circuitus*); jedno z nich, mianowicie *complexio*, występuje tylko jeden raz, i to samo. Prym wiedzie *comprehensio* (18x), który to wyraz najlepiej oddaje istotę omawianego pojęcia. Jego najpoważniejszym konkurentem jest rzeczownik *ambitus* (14x), który, podobnie jak *circuitus*, jest kalką słowa greckiego: trzecie miejsce zajmuje *continuatio* (11x), przekazane już przez Rhet. Her., czwarte — *conclusio* (8x).

Wprawdzie i inne łacińskie określenia periodu budziły czasem skrupuły naszego autora, jak o tym świadczą zastrzegalniki (*quasi* i *quidem*) przy słowach: *versio* (de orat. 3,186), *orbis* (ib. 3,198), *circumscriptio* (Brut. 34), ale najbardziej niepokoił go rzeczownik *ambitus*, wyraźnie przez niego forsowany. Wskazuje na to przede wszystkim fakt, że jest on we wszystkich trzech dziełach, w których się pojawia, usprawiedliwiony. Forma usprawiedliwienia jest, jak to zwykle bywa u Cyncerona, za każdym razem inna: w pierwszym wypadku (de orat. 3,186), jeśli nie liczyć zaimka *ille*, jest ono podwójne, ponieważ składa się na nie przysłówek *quasi* oraz formuła uzasadniająca użycie tego właśnie terminu: *sic enim has orationis conversiones Graeci appellant*, gdzie zamiast zwykłego w takiej sytuacji wyrazu greckiego (*περίοδος*, cf. Brut.152) został użyty po raz pierwszy jeden z jego łacińskich ekwiwalentów (*conversiones*), zapewne dlatego, że w *De oratore* Cynceron w sposób szczególny unikał słów greckich. W *Brutusie* (162) funkcję usprawiedliwienia przy tym wyrazie pełni parenteza *si sic περίοδov appellari placet*, która ostrożnie identyfikuje łacińską replikę z podkładką grecką. W trzecim wypadku (orat. 208), gdzie, podobnie jak w orat. 204, *ambitus* jest jednym z szeregu wyrazów łacińskich identyfikowanych z terminem greckim, spotykamy formułę na wskroś usprawiedliwiającą *si ita licet dicere*. Tę ostatnią należałoby chyba odnieść nie do wszystkich poprzedzających ją rzeczowników, jak to sugeruje Kroll (ad.1.), lecz tylko do słowa *ambitus*, z którym się ona łączy bezpośrednio, z uwagi na to, że i w poprzednich dwóch dziełach to właśnie słowo budziło skrupuły Arpinaty przede wszystkim. Formuła ta zresztą jest w *Mówcy „spóźniona”*, gdyż ukazuje się dopiero przy szóstym użyciu *ambitus* w tym dziele. Podobne zjawisko obserwujemy u Cyncerona i przy innych zastrzegalnیکach. Poza tym w pięciu miejscach (de orat. 3,186; Brut. 162; orat. 199; 207; 221) terminowi *ambitus* towarzyszy zaimek *ille*, który nie tylko bywa odsyłaczem, lecz także pełni funkcję cudzysłowu. Dotyczy to i synonimów: *circuitus* (orat. 187; 204), *comprehensio* (ib. 199), *circumscriptio* (orat. 199).

Obiekcje, jakie miał Cynceron przy nowatorskim użyciu rzeczownika *ambitus*, forsowanego prawdopodobnie dlatego, że był on dobrą kalką pierwowzoru greckiego, wpływały być może stąd, że w innych znaczeniach był on bardzo często stosowany w życiu publicznym. Ten neologizm semantyczny Arpinaty przyjął się w

terminologii retorycznej⁷¹. Kwintyliian używa także greczyzmu *peri[h]odus* (inst. 9,4,123 i in.) oraz repliki *circumductum* (9,4,22)⁷².

22. COGNITIO, PERCEPTIO, COMPREHENSIO

Te trzy rzeczowniki, z których tylko dwa pierwsze są poświadczane wcześniej, Ciceron wprowadził i stosował jako odpowiedniki terminu stoickiego *κατάληψις*. W tym charakterze spotykamy je⁷³ w: 1. *Akademikach*: a) ks. II (*Lucullus*) w wypowiedziach: *nec definiri aiebant necesse esse quid esset cognitio aut perceptio aut, si verbum e verbo volumus, comprehensio, quam κατάληψω illi vocant.* (17); *quae [...] rerum comprehensionem amplectuntur* (21); *quam [sc. scientiam] non comprehensionem modo rerum [...] esse censemus* (23); *[mens hominis] amplectitur maxime cognitionem et istam κατάληψις, quam, ut dixi, verbum e verbo exprimentes, comprehensionem dicemus* (31); *opinatione et perceptione sublata* (78); *tale visum nullum esse, ut perceptio consequeretur* (99); *perceptio et comprehensio tollitur* (101); *comprehensio perceptioque* (106); *[Zeno] cum plane [sc. digitos] compresserat pugumque fecerat, comprehensionem illam esse dicebat: qua ex similitudine etiam nomen ei rei, quod ante non fuerat, κατάληψω, imposuit* (145); b) ks. I: *cum [sc. visum] acceptum iam et approbatum esset, comprehensionem appellabat, similem iis rebus, quae manu comprehenderentur: ex quo etiam nomen hoc duxerat, cum eo verbo nemo tali in re usus esset* (41); *inter scientiam et inscientiam comprehensionem illam, quam dixi, collocabat. [...] comprehensio facta sensibus* (42); *neque hoc quidquam esse turpius quam cognitioni et perceptioni*⁷⁴ *adsensionem approbationemque praecurrere* (45); 2. *De finibus*: *Rerum [...] cognitiones, quas vel comprehensionses vel perceptiones vel, si haec verba minus placent aut minus intelliguntur, καταλήψεις, appellemus licet, eas igitur ipsa propter se asciscenda arbitramur* (3,17); *cognitiones comprehensionesque rerum, e quibus efficiuntur artes* (3,49); *una comprehensione complecti* (5,26); *hanc nostram comprehensionem summi boni* (5, 45); 3. *De natura deorum*: *nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio* (1,180); *quanta [...] consequentium rerum cum primis coniunctio et comprehensio*⁷⁵ *esset in nobis.*

Czasowników *comprehendere, percipere, cognoscere*, których Ciceron używał (np. fin. 5,76)⁷⁶ jako odpowiedników *καταλαμβάνειν, καταλαμβάνεσθαι* w interesują-

⁷¹ Thes. 1.1. I 1860,55 n.

⁷² Thes. 1.1. III 1135,25.

⁷³ Poniższe zestawienie oparte zostało na: Thes. 1.1. (III 2155,74 n.) komentarzu Reida do *Akademików* oraz na indeksach do Teubnerowskich wydań *De finibus* (Th. Schichego), *De natura deorum* (Plasberga); dwa miejsca (ac. 2,78 oraz 79) uwzględniono na własną rękę.

⁷⁴ Tu według Reida (ad 1.) *cognitioni et perceptioni = επιστήμη καὶ κατάληψις*

⁷⁵ Według A.S.Pease'a (ad 1.) *coniunctio et comprehensio = συνθε- καὶ κατάληψις*

⁷⁶ Pozostałe miejsca wliczają: Linderbauer (jw. s.38) oraz Plasberg w indeksie do nat. deor. pod *perceptio*.

cym nas tu sensie dialektycznym, nie uwzględniamy, gdyż zjawiają się u niego bez zastrzegalników.

Z obliczenia wynika, że spośród trzech odpowiedników terminu Cyceron najchętniej stosuje *comprehensio*, mimo że ten wyraz jest najbardziej obciążony semantycznie⁷⁷, używa go bowiem w omawianym znaczeniu 13 razy, podczas gdy po *cognitio* sięga 6 razy, po *perceptio* — 7 razy. Słowo *comprehensio* zawdzięcza swą przewagę temu, że nasz autor uważa je za literalne tłumaczenie terminu greckiego (cf. ac. 2, 17 i 31).

Przytoczone wyżej cytaty pokazują, z jak wielką ostrożnością stosuje Cyceron proponowane przez siebie terminy łacińskie w *Akademikach* i w *De finibus*. W *Lukullusie*, który jest zachowaną księgą pierwszej redakcji *Akademików*, Cyceron najpierw (17) identyfikuje wszystkie trzy terminy z ich podkładką grecką, przy czym *comprehensio* poprzedza zastrzegalnikiem *si verbum e verbo volumus*. Wnet potem (31), nawiązując do ich uprzedniego wprowadzenia (*ut dixi*), powtarza zabieg identyfikacji, z tym że ogranicza go do *cognitio* i *comprehensio*. Ta jednak druga konfrontacja ma postać unikalną przez to, że stawia obok terminu łacińskiego grecki (*cognitionem et [...] κατάληψιν*) i identyfikuje (*quam [...] dicemus*) ten ostatni z jego kalką *comprehensio*. Spodziewalibyśmy się raczej układu typu: *cognitionem et comprehensionem quae, ut dixi, Graece κατάληψις appellatur*. Wreszcie (145) autor zwięźle przedstawia powstanie przenośnego znaczenia korelatu *comprehensio-katáληψις*; to samo czyni nieco szerzej wprowadzając *comprehensio* w I ks. *Akademików*, będącej resztką drugiej redakcji tego dzieła. W dialogu *De finibus*, którego czytelnik może nie znać *Akademików*, Cyceron prezentuje (3,17) trzy omawiane rzeczowniki łacińskie również przy użyciu indentyfikacji z terminem greckim. Ale tu postępuje jeszcze ostrożniej niż w *Lukullusie*, bo — licząc się z zastrzeżeniami odbiorców co do adekwatności i zrozumiałości ekwiwalentów łacińskich — po słowach *comprehensiones vel perceptiones* zamieszcza parentezę *si haec verba minus placent aut minus intelleguntur*, dopuszcza użycie słowa greckiego i posługuje się oględną formułą *quas appellemus licet*.

Prezentowanie całych serii możliwych ekwiwalentów trudniejszego do oddania terminu greckiego, jak również łączenie ich w pary poza tego rodzaju prezentacjami jest zgodne z zasadą Cycerona sformułowaną w słowach (fin. 3,15): *Equidem soleo etiam quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere*. Preferowany przez Cycerona w omawianym tu sensie rzeczownik *comprehensio* przyjął się, widzimy go bowiem u autorów późniejszych⁷⁸.

To jest ostatni „artykuł”, w którym mamy do czynienia ze zdaniem warunkowymi w charakterze zastrzegalników. W trzech następnych wystąpią w tej funkcji zdania przyczynowe.

⁷⁷ Jego użycie u Cycerona w sensie terminologicznym 'period' omówiono pod nagłówkiem *ambitus*.

⁷⁸ Cf. *Thes.* 1.1. III 2156, 5-29.

23. VOLUPTAS STANS (IN STABILITATE):
VOLUPTAS MOVENS (IN MOTU)

Epikur odróżniał dwojaką przyjemność: negatywną — stałą (ἡ καταστημιατικὴ ἡδονή), która polega na spokoju (ἀταραξία , ἀσχηλοία) i na braku bólu (ἀπονία), oraz pozytywną — doraźną i zmienną (ἡ ἐν κινήσει ἡδονή lub ἡ κατὰ κίνησιν ἡδονή), która przejawia się w radości (χάρα) i pogodzie ducha (εὐφροσύνη)⁷⁹. Pierwszy rodzaj przyjemności Cyceeron nazywa wyrażeniami: *stabilitas voluptatis*, *voluptas in stabilitate*, *voluptas stabilis*, *voluptas stans*, drugi — wyrażeniami: *voluptas [quae est] in motu*, *voluptas movens*, gdzie participium jest użyte refleksywnie, jak Tusc. 4,30 (*affectiones moventes*).

Powyższe odpowiedniki łacińskie obu terminów etyki Epikura wprowadza i stosuje Cyceeron w następujących wypowiedziach, które czytamy w II księdze dzieła *De finibus*: *restringta enim sitis stabilitatem voluptatis habet, inquit, illa autem voluptas ipsius restringtionis in motu est* (§ 9); *tum esse in motu voluptatem* (10); *sin autem voluptatem putat adiungendam eam, quae sit in motu — sic enim appellat hanc dulcem: 'in motu', illam nihil dolentis 'in stabilitate', quid tendit?* (16); *hanc in motu voluptatem — sic enim has suaves et quasi dulces voluptates appellat — interdum [...] extenuat* (30); *summum enim bonum et malum vagiens puer utra voluptate diudicabit, stante an movente? quoniam, si dis placet, ab Epicuro loqui discimus* (31). Do tego dochodzą jeszcze dwa miejsca użycia omawianych terminów w tym samym dziele bez dodatków purystycznych: 2,32 (*ea voluptas, quae in motu sit; illa stabilis*); 2,77 (*voluptas [...] illa, quam in motu esse dicitis; haec [...] stabilis*).

Doświadczonymi tłumaczeniami greckich określeń dwóch omawianych rodzajów rozkoszy są u Cyceerona użyte przydawkowo wyrażenia *stans* oraz *in motu*. *In stabilitate* zjawia się u niego fin. 2,16 przez analogię do użytego dopiero co wyrażenia *in motu*, *movens* zaś jest uwarunkowane ibid. 2,30 obecnością wcześniejszego *stans*. Zdając sobie sprawę z tego, że wymienione określenia stanowią wraz ze słowem *voluptas* twory językowo niezwykle, Arpinata usprawiedliwił ich obecność w swojej prozie, odwołując się do autorstwa Epikura. Uczynił to głównie w parentezie złożonej *quoniam, si dis placet, ab Epicuro loqui discimus* (2,31). Wcześniejsza dwukrotnie użyta wstawka *sic enim appellat* (2,16 oraz 30) należy do parentez w postaci zdań głównych, których przegląd będzie przedmiotem innej pracy.

24. GAUDIUM (GAUDERE): LAETITIA (LAETARI)

Bezrozumnym i niezgodnym z naturą poruszeniom duszy, czyli afektom (πάθη, *perturbationes*), przeciwstawiali stoicy rozumne postawy duszy (εὐπάθειαι, *constantiae*⁸⁰). Do pierwszych zaliczali m.in. afekt zwany ἡδονή, do drugich jego opozycję

⁷⁹ Szerzej o tym podziale piszą m.in.: M.O. Liscu. (*Étude sur la langue de la philosophie morale chez Cicéron*. Paris 1937 s. 50 n.), A. Krokiewicz (*Hedonizm Epikura*. Warszawa 1961 s. 28), M. Swoboda (*Łacińskie ekwiwalenty pojęć etycznych u Cyceerona*. Eos 55: 1965 fasc. 1 s. 127).

⁸⁰ Cf. Cic. Tusc. 4,14.

— *χαρά*. Cycleronowe ekwiwalenty obu tych terminów, w postaci *laetitia* (*gestiens* lub *nimia*): *gaudium*, spotykamy razem tylko w dwóch jego wypowiedziach. Pierwsza z tych wypowiedzi (Tusc. 4,13) brzmi: *cum ratione animus movetur placide et constanter, tum illud gaudium dicitur, cum autem inaniter et effuse animus exultat, tum illa laetitia gestiens vel nimia dici potest, quam ita definiunt: sine ratione animi elationem*. Cycleron definiuje tu oba terminy w duchu stoickim, przy czym łacińską nazwę afektów stosuje ostrożnie (*dici potest*), chociaż użył jej już wcześniej. A oto druga wypowiedź: *ut cavere decet, timere non decet, sic gaudere decet, laetari non decet, quoniam docendi causa a gaudio laetitiam distinguimus* (ib. 3,67). Cycleron, zaznaczając w zdaniu: *quoniam [...] distinguimus*, że rozróżnienie semantyczne między synonimami *gaudere* (*gaudium*) i *laetari* (*laetitia*) dokonane zostało tylko dla potrzeb wykładu filozoficznego (*docendi causa*⁸¹), usprawiedliwia ten zabieg jako nie mający uzasadnienia w zwyczaju językowym⁸². Z zamiennym użyciem omawianych słów spotykamy się nieraz w jego praktyce językowej, np.: *exsultabit gaudio* (Phil. 2,65), *quibus gaudiis exsultabis* (Catil. 1,26) — *mater palam exsultare laetitia coepit* (Cluent. 14); *Scipio quasi quodam gaudio elatus* (rep. 3,42), *quod nimio gaudio quasi desperarem* (epist. 2,9,6) — *ait hac laetitia elatum vino se obruisse* (Deiot. 26). Gdyby rzeczownik *laetitia* oznaczał tylko żywiołową radość, a tym samym był adekwatnym odpowiednikiem stoickiego terminu *ἡδονή*, nie uważałby Cycleron za potrzebne wzmacniać go w pierwszej z cytowanych wypowiedzi przymiotnikiem *nimia* lub imiesłowem *gestiens*⁸³.

25. OBSEQUIUM

Ten rzeczownik jest poświadczony dopiero u Plauta i Terencjusza. Pierwszy z nich użył go w Bacch. 1082: *Ego dare me [ludum] meo gnato institui, ut animo obsequium sumere possit*, drugi — w Andr. 68. Potem spotykamy się z nim w dziełach miejscach u Cyclerona. W ostatnim z tych miejsc, Lael. 89, słowo *obsequium* zjawia się trzykrotnie w wywodzie Leliusza, opartym na wyżej oznaczonym wersie Terencjusza: *Sed nescio quo modo verum est, quod in Andria familiaris meus dicit: „obsequium amicos, veritas odium parit”. Molesta veritas [...], sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sint; maxima autem culpa in eo, qui veritatem aspernatur et in fraudem obsequio impellitur; [...] in obsequio autem, quoniam Terentiano verbo lubenter utimur, comitas adsit, adsentatio [...] procul amoveatur*. W tym wywodzie zwraca na siebie uwagę obecność zagadkowej parentezy *quoniam* — *utimur*, po trzecim użyciu słowa *obsequium*. Próba wyświeślenia sensu i funkcji tej parentezy jest głównym przedmiotem niniejszego artykułu.

⁸¹ To wyrażenie spotykamy jeszcze Tusc. 4,16 jako składnik obszerniejszej formuły usprawiedliwiającej.

⁸² Cf. O.Hayne i L.W.Hasper ad I.

⁸³ Ich użycie przy słowie *laetitia* zostanie pokazane w innej pracy; tu *laetitia* interesuje nas tylko w opozycji do *gaudium*.

Dotychczas komentowano, o ile mi wiadomo, nie tyle całą parentezę, ile jej część — wyrażenie *Terentianum verbum*. Zainteresowali się nim już starożytni, Kwintyliani i Donatus, ale interpretowali je mylnie, co wytknęli im dopiero nowożytni leksykografowie. I tak Kwintyliani, pisząc (inst. 8,3,35): Idem [scilicet, Cicero] putat a Terentio primum dictum esse obsequium, rozumiał przez *Terentianum verbum* 'słowo pierwszy raz użyte przez Terencjusza'. Tak samo pojmował je Donatus, skoro napisał (Andr. 68): Falsum est autem, quod Cicero putat „obsequium” primum dixisse Terentium, cum et Plautus et Naevius ante dixerint. Forcellini⁸⁴ odrzuca tę interpretację i wyraża pogląd, że Ciceron, posługując się wyrażeniem *Terentianum verbum*, chciał zaznaczyć, że w omawianym miejscu użył trzykrotnie rzeczownika *obsequium* w tym samym co Terencjusz znaczeniu. Ten pogląd jednak budzi zastrzeżenia. To bowiem, że w wywodzie opartym na przytoczonych słowach autora *Andrii* utrzymał Arpinata znaczenie kluczowego słowa oryginału, jest samo przez się zrozumiałe; fakt ten nie wymagał więc specjalnego podkreślenia. Skoro już mowa o znaczeniu wyrazu *obsequium*, trzeba powiedzieć, że w *Leliuszu* i w ośmiu innych miejscach u Cicerona (Cael. 13; Pis. 5; Att. 6,1,1; 7,1,2; 10,4,6; 10,11,3; leg. 1,60) można je oddać słowami 'uścępliwłość, uległość, pobłażliwość'. Poza tym zjawiają się u niego odcienie semantyczne: 'usługowność, życzliwość' (Att. 8,4,1), 'posłuszeństwo' (Q.fr. 1,3,3)⁸⁵. Ale wróćmy do powiedzenia *Terentianum verbum*, by zapoznać się jeszcze z dwiema opiniami o jego sensie. Seyffert-Müller⁸⁶ jest zdania, że Ciceron, powołując się na autorytet Terencjusza, chciał zaznaczyć klasycyzm słowa *obsequium*. Ta supozycja również nie jest przekonująca. Przeciwnie nasz autor uznał jego klasycyzm już przez to, że użył go bez skrupułów 8 razy wcześniej, w tym dwukrotnie w mowach, gdzie, jak wiadomo, był najbardziej purystyczny. Według Charlesa⁸⁷ Ciceron pisząc w parentezie *Terentianum verbum* chciał, być może, powiedzieć, że Terencjusz rozszerzył znaczenie słowa *obsequium*. Jest to tylko domysł, którego nie potwierdza jedyny przekaz wcześniejszy tego słowa — Plaut. Bacch. 1082.

Wydaje się, że wyrażenie *Terentianum verbum* znaczy w danym kontekście po prostu 'słowo wzięte z (przytoczonej wypowiedzi) Terencjusza'⁸⁸. Jeśli zaś chodzi o funkcję całej parentezy mającej formę zdania przyczynowego, a więc uzasadniającego, to wyjaśnienia tej funkcji należy chyba szukać we wrażliwości stylistycznej Cicerona. Omawiana wstawka jest, jak się zdaje, wyrazem skrupułów autora *Leliusza*, dialogu bardzo starannego i wytwornego, z powodu trzykrotnego użycia w

⁸⁴ *Lexicon* [...] T.3. Patavi 1940 s.v. pod I 1b.

⁸⁵ *Thes.* 1.1. s.v. *obsequium*.

⁸⁶ *Ad* 1.

⁸⁷ *Ad* 1.

⁸⁸ Cf. G. Lahmeyer (ad 1.), u którego czytamy: „Terentiano: insofern Cicero durch den obigen Vers des Terenz auf die wiederholte Anwendung des Ausdrucks *obsequium* gekommen war”, oraz A. G. Gerhardt (ad 1.), który pisze: „Terentianum verbum appellat *obsequium* [...] quod illud verbum in versiculo Terentii 1.1. positum erat”.

krótkim wywodzie tego samego słowa (*obsequium*). Można by ją zastąpić np. powiedzeniem: *ut Terentiano verbo iterum [tertium] utar*. Samo słowo *obsequium* nie ma w swym użyciu u Cycerona nic niezwykłego. Zajęto się nim tu ze względu na parentezę usprawiedliwiającą, jak widzieliśmy dość kłopotliwą i sporną.

Pozostały do omówienia dwa wyrażenia, z których jedno usprawiedliwia paren-teza w postaci zdania przyzwolonego, drugie — wstawka w formie zdania względ-nego.

26. IURIDICIALIS

Ten przymiotnik, poświadczony parokrotnie już u Anonima ad Herennium, jest terminem technicznym retoryki, określającym w zasadzie jedną z postaw, jakie może zająć obrońca wobec tezy oskarżyciela. Cyceron posłużył się nim tylko w mło-dzieńczym elaboracie *De inventione* i w dojrzałym traktacie *Topica*, zadedykowa-nym prawnikowi Trebacjuszowi. W pierwszym dziele został on użyty wiele razy (I 12, 14, 15; II 62, 69, 71, 109, 123) bez skrupułów purystycznych, w drugim natomiast został wprowadzony ostrożnie i z zastrzeżeniami w takim kontekście (92): *in quibus [quaestionibus] existunt haec genera, ut accusator personam arguit facti, defensor aliquid opponat de tribus: aut non esse factum aut, si sit factum, aliud eius facti esse nomen aut iure esse factum. Itaque aut infitalis aut coniecturalis prima appelletur, definitiva altera, tertia, quamvis molestum nomen hoc sit, iuridicialis vocetur*. Ostrożność wprowadzenia omawianego przymiotnika (dotyczy ona i trzech poprzednich) przejawia się w użyciu formy *vocetur* (*coni. iussivus*) zamiast *vocatur* (*indicativus*), którą to formę spotykamy w *inv. I,10*. Wyrazem zastrzeżeń autora jest parenteza *quamvis molestum nomen hoc sit*. Hubbel (Loeb) zaznacza w przypisie, że ta parenteza jest usprawiedliwieniem (*apology*) neologizmu utworzonego w wyniku tłumaczenia słowa greckiego (*δικαιολογικός*). Trzeba jednak pamiętać, że ten neologizm w czasie pisania *Topik* liczył sobie co najmniej pół wieku, a tym samym był znany, przynajmniej fachowcom. Ale nie ulega wątpliwości, że wyraz *iuridicialis* utworzony od złożenia *iuridicus* za pomocą sufiksu *-iali-s*, może pod wpływem *iudicialis*, wydał się Cyceronowi, który z biegiem czasu stawał się coraz większym purystą, formacją ciężką i niezręczną (*molestum nomen*)⁹⁰. Mógł tu też wchodzić w grę wzgląd na Trebacjusza, który był prawnikiem, nie retorem.

27. MORTUI VIVUNT

Omawiając w *Leliuszu* korzyści płynące z prawdziwej przyjaźni, Cyceron pisze (23) m.in.: *Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur*

⁸⁹ Ten i poprzednie przymiotniki określają domyślny rzeczownik *causa*, który pojawia się w następnym zdaniu.

⁹⁰ Cf. F. Stolz. *Historische Grammatik der lateinischen Sprache*. Bd. 2. Leipzig 1895 s. 511.

sui. Quocirca et absentes adsunt et egent abundanter et imbecilli valent et, *quod difficilius dictu est, mortui vivunt*; tantus eos honor, memoria, desiderium prosequitur amicorum. W środkowym zdaniu tej wypowiedzi mamy aż cztery oksymorony; wszystkie one, jak o tym świadczy parenteza usprawiedliwiająca *quod difficilius dictu est* („co brzmi niewiarygodnie”), są śmiałe, lecz najśmielszy jest ostatni. Dwoma figuralnymi wyrażeniami znajdującymi się w przytoczonym wyżej zdaniu, pierwszym i ostatnim, posłużył się nasz autor już wcześniej w mowie *Za Milonem* (97) w wypowiedzi: *esse hanc unam [sc. gloriam], quae brevitatem vitae posteritatis memoria consolaretur, quae efficeret, ut absentes adessemus, mortui viveremus*. Nasuwa się pytanie, dlaczego Arpinata, który, jak wiemy, w mowach albo unikał zbyt śmiałych wyrażen, albo je zaopatrywał zastrzegalnikiem, tym razem przy użyciu tytułowej figury nie zastosował środka łagodzącego. W grę wchodzi, jak się zdaje, różnica sensu wyrażenia *mortui vivunt* w obu wypadkach jego użycia. W Mil. 97 jest mowa o życiu zmarłych w pamięci potomnych, w Lael. 23 zaś — o życiu poprzez przyjaciół, którzy jako *amicorum exemplaria*⁹¹ zastępują zmarłych w świadczeniach na rzecz bliźnich. Tam mamy do czynienia z utartym użyciem przenośnym i abstrakcyjnym znaczeniem czasownika *vivunt*, tu — z jego niezwykłym sensem właściwym i konkretnym. Co do wyrażenia *mortui vivunt* por. dwuwiersz Simonidesa (97 B) odnoszący się do Spartan poległych pod Termopilami: *οὐδέ τ' ἄθανάτοι θανόντες, ἐπεὶ σφ' ἀρετὴ καθυπέρθε κυναιόουσι ἀγάγει δώματος ἔξ' Ἀΐδεω*.⁹²

Na tym kończy się materiałowa część pracy. Pozostaje podsumować wyniki analizy dotyczące użycia wyrażen usprawiedliwionych i środków usprawiedliwiających.

W 27 „artykułach” omówiliśmy, jeśli nie liczyć pozycji nr 21, gdzie uwzględnione zostały także synonimy słowa nagłówkowego (*ambitus*), 31 wyrażen nagłówkowych, w tym 28 łacińskich i 3 greckie, z różnych powodów przez Cyncerona zabezpieczonych, przeważnie za pomocą parentez w postaci zdań pobocznych. 16 spośród tych wyrażen jest, z jednym wyjątkiem (hasło 11), najprawdopodobniej Cynceronowym tłumaczeniem 13 wyrażen greckich, które poza trzema wypadkami (hasła: 20, 21, 25) są terminami filozoficznymi lub retorycznymi. Łacińskie ekwiwalenty wyrażen greckich w 13 wypadkach są, by użyć określenia ogólnego, innowacjami semantycznymi; na resztę składają się: 1 neologizm słowotwórczy Cyncerona (hasło 3), 1 wcześniejsza kalka (hasło 11) i 1 archaizm (hasło 21). Wśród nieterminologicznych wyrażen hasłowych znajdujemy 5 innowacji semantycznych Cyncerona (hasła: 1, 10, 16, 22, 24), 1 jego oksymoron (hasło 14), 1 trzykrotnie użyty wyraz (*obsequium*) określony jako *Terentianum verbum* (hasło 19), 3 wyrażenia środowiskowe lub regionalne (hasła: 1, 3, 8), 2 metafory indywidualne innych osób (hasła: 13, 17), 1 wyrażenie zaczerpnięte z języka poetyckiego.

⁹¹ Co do Lael. 23 por. Seyffert-Müller ad l.

⁹² Ten cytat zawdzięczam nocie F. Fichtera, A. Eberhardta, H. Nohla do Mil. 97.

Jeśli chodzi o parentezy usprawiedliwiające w postaci zdań pobocznych, to jest ich 31, w tym jedna złożona: *quoniam, si dis placet, ab Epicuro loqui discimus* (hasło 27), gdzie spotykamy odosobnioną wstawkę *si dis placet*. Żadna jednak z tych parantez — wyjąwszy omówione gdzie indziej *ut ita dicam* — nie powtarza się w brzmieniu identycznym. Zdanie porównawcze w omawianej funkcji występuje u Cyncerona 15 razy, celowe — 6, warunkowe — 5, przyzwolone — 3, względne (z *quod*) — 1 raz. Jeżeli powtarzające się wyrażenie Cyncerona usprawiedliwia więcej niż jeden raz, to poza jedną z zarejestrowanych w załączonym niżej wykazie parentez stosuje drugą parentezę bądź tej samej kategorii syntaktycznej (hasła: 1, 18, 21), bądź innej (hasło 8) albo parentezę w postaci zdania głównego (hasło 27), albo inny środek zabezpieczający (*quasi, tamquam, quidam, paene videtur* — hasła: 21, 54). Spotykamy się tu i gdzie indziej czasem także z kumulacją środków usprawiedliwiających przy tym samym wyrażeniu: *fabricari paene videamur* (nat. deor. 1. 4), *quasi helluari libris, si hoc verbo utendum est, videbatur* (fin. 3, 7); *quasi verborum ambitus; sic enim orationis conversiones Graeci nominant*. Co do miejsca omawianych tu parentez, to w 14 wypadkach stoją one przed wyrażeniem usprawiedliwianym, w 15 po nim, w 2 w jego obrębie (hasło 1).

1. Wykaz wyrażen hasłowych

L.p.	Wyrażenie usprawiedliwione	Odpowiedniki greckie	Nr hasła	Miejsce użycia
1.	alites et oscines	---	14	epist. 6,6,7 nat. deor. 2, 160
2.	ambitus (verborum)	περίοδος	21	Brut.162; or. 208
3.	ἀνεξία	---	10	Att. 5,11,5
4.	caelo mari terra	---	2	lin. 59
5.	cognitio, perceptio, comprehensio	κατάληψις	22	ac. 2,17; fin.3,17
6.	elementum	στοιχείον	6	ac. 1,23
7.	fabricari	---	4	ac. 2,87
8.	favor	---	5	Sest. 115; epist. iŕg. 9
9.	gaudium; laetitia	ἡδονή; χάρα	24	Tusc. 3,67
10.	helluari libris	---	19	fin. 3,7
11.	iuridicialis	δικαιολογικός	26	top.92
12.	Lares	δαίμονες	20	Tim. 38
13.	longum subsellium	---	16	epist. 3,92
14.	mortui vivunt	---	27	Lael. 23
15.	mulierositas	φιλογυνία	3	Tusc. 4,25
16.	[natura] sciscit et probat	---	13	fin. 1,23
17.	νέκρια	---	18	Att.9,11,2; Att. 9,18,2
18.	numerus: omnes numeri	πάντες ἀριθμοί	12	off.3,14
19.	obsequium (Terentianum verbum)	---	25	Lael. 89

20.	prora et puppis	πρῶρα καὶ πρύμνα	8	epist. 16,24,1
21.	prosapia	ἐκγονοί	1	Tim. 39
22.	schola	---	9	Tusc. 1,8
23.	δικαιοῦσθαι = supplicio affici ac necari	---	11	Verr. 6,148
24.	subsiciva tempora	---	17	leg. 1,13
25.	a teneris unguiculis	ἐξ ἀπαλῶν οὐνύχων	7	epist. 1,6,2
26.	urbanus	---	15	epist. 3,8,3
27.	voluptas stans (in stabilitate):	καταστηματικὴ ἡδονή	23	fin. 2,16;
	voluptas movens (in motu)	ἡ ἐν κινήσει ἡδονή		fin. 2,31

2. Wykaz parentez usprawiedliwiających w postaci zdań pobocznych

Brzmienie parentezy	Wyrażenie usprawiedliwione	Nr hasła
1. ut utamur vetere verbo	prosapia	1
2. ut poetice loquar	caelo mari terra	2
3. ut ita appellem [...]	mulierositas	3
4. ut tuo verbo utar	fabricari	4
5. ut hoc verbo utar	favor	5
6. ut e Graeco vertam	elementum	6
7. ut Graeci dicunt	a teneris unguiculis	7
8. ut Graecorum proverbium est	prora et puppis	8
9. ut Graeci appellant	schola	9
10. ut Siculi dicunt	ἀρεξία	3
11. ut Siculi loquuntur	δικαιοῦσθαι	11
12. ut idem dicunt	omnes numeri	10
13. ut ipsi loquuntur	favor	5
14. ut ait ille	natura seiscit et probat	13
15. ut nostri augures appellant	oscines et alites	14
16. ut in nostra disciplina est	oscines et alites	14
17. ut nunc loquimur	urbanus	15
18. ut noster Pompeius appellat	longum subsellium	16
19. ut ais	subsiciva tempora	24
20. ut tu appellas	νέκυια	18
21. ut tu soles dicere	νέκυια	18
22. si hoc verbo in tam clara re utendum est	helluari libris	19
23. si hoc recte conversum videri potest	Lares	20
24. si sic [...] appellari placet	ambitus	21
25. si ita licet dicere	ambitus	21
26. si verbum e verbo volumus	comprehensio	22
27. si haec verba minus placent aut minus intelleguntur	cognitio, perceptio, comprehensio	22
28. quoniam, si dis placet, ab Epicuro loqui discimus	voluptas stans:	23
	voluptas movens	23
29. quoniam docendi causa [...] distinximus	gaudium: laetitia	24
30. quoniam Terentiano verbo lubenter utimur	obsequium	25
31. quamvis molestum nomen hoc sit	iuridicialis	26
32. quod difficilius dictu est	mortui vivunt	27

EXPRESSIONS EXCUSÉES PAR CICÉRON
A L'AIDE DE VARIANTES LEXICALES ET SYNTAXIQUES
DE LA PARENTHÈSE *UT ITA DICAM*

Résumé

La présente étude fait partie d'une série de travaux de l'auteur sur le purisme cicéronien, qui se manifeste dans l'utilisation de divers moyens devant justifier l'emploi de mots et expressions plus audacieux. Les travaux particuliers de la série en question s'occupent des types divers de ces moyens.

Ici, l'auteur analyse l'emploi d'expressions que justifient des variantes de la formule *ut ita dicam* (celle-ci a été l'objet d'un essai à part; cf. note 1). Ces variantes ont la forme de propositions subordonnées: "de but", conditionnelles, de comparaison, causales et relatives (1 cas).

L'étude comporte 27 „articles” ayant pour en-têtes les expressions excusées. Le but principal de ces articles est de chercher à établir les causes pour lesquelles Cicéron excuse l'expression de l'en-tête. Deux index: 1° des articles, 2° des formules de justification, ainsi qu'un résumé terminent la partie analytique.